

CSERNICKÓ ISTVÁN – FEDINEC CSILLA

A MAI KÁRPÁTALJA TERÜLETÉNEK TÖRTÉNETI-NYELVI VISZONYAI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN, KITEKINTÉSSEL A MÁRA

Bevezető

A 20. század végéig a mai Kárpátalja területe tipikusan olyan periférikus régió volt, ahol több nyelvterület fedt egymást (Pietikäinen–Kelly-Holmes 2011). A duális Monarchia időszakában a helyi lakosság közel száz százalékát négy különböző közösség adta: a nyugati kereszténységet és kultúrkört követő magyarok; a területet a középkor óta fokozatosan benépesítő, a nyugati és a keleti kereszténység és kultúrkör felé egyaránt forduló ruszinok; a 16. századtól a Kárpát-medencén kívülről folyamatosan betelepülő izraelita zsidók; valamint a periférikus régió perifériájára szorult cigányok/romák.

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttével a két állam egymástól függetlenül alakította ki közigazgatási rendszerét. Az Osztrák Császárság történelmileg kialakult tartományokra tagolódott. Ezek közül a legnagyobb önállóságot a legnagyobb és legnépesebb, döntően lengyel és ukrán lakossággal bíró Galícia érte el, amely 1867-től gyakorlatilag autonóm tartományként működött. A századforduló után Galícia lakossága meghaladta a 8 millió, a központ, Lemberg lakossága pedig a 200 ezer főt. Ehhez képest a mai Kárpátalja lényegesen kisebb terület volt, lényegesen kevesebb lakossággal, falvakkal és néhány kisvárossal. Az 1910-es magyar népszámlálás adatai szerint ennek a régiónak az összlakossága alig haladta meg a 600 ezer főt, a legnagyobb települése, Ungváré pedig 1910-re a 17 ezret sem érte el (Molnár 2013: 22).

A dualizmus kori népszámlálások adatai szerint a Magyar Királyság lakosságának alig fele volt magyar anyanyelvű. A román, a német, a szlovák, a horvát és a szerb közösség után következett számosság tekintetében az össznépesség 2,5%-át kitevő rutén/ruszin anyanyelvű lakos (1. táblázat). Ez a népesség kompakt módon Magyarország Galíciával határos északkeleti határai mentén elterülő vármegyékben élt: alapvetően Zemplénben, Ungban, Beregben, Ugocsában és Máramarosban. Ezt a területet P. R. Magocsi összefoglalóan *Carpathian Rus'* névvel illeti (Magocsi 2016). Ezekből a vármegyékből a ruszinok kisebb csoportját a 18. század közepén telepítették a Bánát és Bácska (a mai szerbiai Vajdaság) területére.

A Magyar Királyság északkeleti csücske ennek ellenére sem tartozott 1918-ig egységes közigazgatás alá: mint említettük, több vármegyére tagolódott. Az 1918 végétől bekövetkező események még inkább megbon-

tották ezt a nyelvi-kulturális teret, és immár nem közigazgatási egységek, hanem több ország között osztották meg annak területét, ezzel egy új kisebbséget is létrehozva a régióban: a magyarokat.

1. táblázat. A Magyar Királyság lakosságának anyanyelvi összetétele a dualizmus kor cenzusai alapján (Horvát-Szlavónia nélkül)

Forrás: ROMSICS (2010: 49), illetve Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statiztikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

Anyanyelv	1880		1890		1900		1910	
	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%
Magyar	6 165 455	44,8	7 356 874	48,6	8 651 520	51,4	9 944 627	54,4
Német	1 799 232	13,1	1 988 589	13,1	1 999 060	11,9	1 903 357	10,4
Szlovák	1 790 485	13,0	1 896 641	12,5	2 002 165	11,9	1 946 357	10,7
Román	2 323 794	16,9	2 589 066	17,1	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Rutén	342 354	2,5	379 782	2,5	424 774	2,5	464 270	2,5
Horvát, szerb	613 394	4,5	678 747	4,5	629 169	3,7	656 324	3,6
Egyéb	714 889	5,2	243 795	1,6	333 008	2,0	401 412	2,3
Összesen	13 749 603	100	15 133 494	100	16 838 255	100	18 264 533	100

A régió egyszerre több centrum befolyási övezetébe tartozott és tartozik máig. A nagyhatalmi érdekek mentén létrehozott régió (a mindenkori politikai központból nézve) *Kárpátalja* vagy *Kárpátontúl* politikai határai nem követték az etnikai, etnográfiai, nyelvi vagy történeti-kulturális határokat, így a köztes tér jelleg, sőt, a periférijelleg sem szűnt meg. Az első világháború végén a párizsi béketárgyalások során az újonnan megalakult Csehszlovákia közlekedési igényeit, a vasúti összeköttetés meglétét, s nem az etnikai határokat vették figyelembe a hozzá csatolt Kárpátalja határainak megvonásánál. A ruszin etnikai terület a mai Szlovákia keleti felétől, az Ukrajnához tartozó Kárpátalján át a romániai Máramarosig terjed. Ugyanez a régió (a judaisztikai szakirodalomban: Carpatho-Russ) zsidó történeti és kulturális szempontból is egységesnek és egyedinek tekinthető.

Az 1918 legvégén már az önálló Magyarország által megalkotott Ruszka Krajna ruszin autonóm területnek a bonyolult bel- és külpolitikai helyzet miatt nem voltak kijelölt határai, noha közigazgatási szempontból néhány hónapig működőképes volt. Az 1919. szeptember 10-i saint-germaini szerződéssel 109 Ung, 219 Bereg, 55 Ugocsa, 103 Máramaros

vármegyei, valamint három Szabolcs és egy Szatmár vármegyei település köré vonták meg azt a határt, amely nagyjából a ma Kárpátalja néven ismert régiót öleli körül.

A mindenkori „Kárpátalján” ezt a 20. század elején még kevesebb mint ötszáz települést magában foglaló, mintegy 13 ezer négyzetkilométernyi területet értjük (1. ábra). Tisztában vagyunk a határok visszavetítésének torzító jellegével, azonban a későbbi korokkal való összehasonlíthatóság miatt nem tartjuk elvetendőnek ezt a megközelítést, ha ez nem jár együtt etnocentrizmussal.

1. ábra. A mai Kárpátalja területe az Osztrák–Magyar Monarchián belül

(Készítette: Molnár D. István.)

A dualizmus kori kárpátaljai régió nyelvi-etnikai viszonyai periferikus téma a szakirodalomban. A két legalapvetőbb munkának tekinthető Magocsi (1978) korai munkája, illetve a kárpátaljai zsidóság történetét feldolgozó monográfia (Bányai és mtsai szerk. 2013). Általában jellemező a Kárpátaljával foglalkozó szakirodalomra, hogy csak egy-egy etnikumra koncentrálnak, illetve a kutatók eszköztárából általában hiányzik valamely alapvető nyelvnek az ismerete, amely szükséges lenne a téma teljesebb feldolgozásához.

E tanulmány szerzőinek módszertani újítása a multidiszciplináris megközelítés. Szintén így, de hangsúlyosan nyelvpolitikai keretbe ágyazva tárgyalja a régió nyelvi-etnikai viszonyait Csernicskó (2013) és Csernicskó–Fedinec (2014). Röviden mutatja be ennek a területnek a történetét *A Kárpát-medence régiói* sorozat keretében megjelent *Kárpátalja* című kötet (Baranyi szerk. 2009) II. fejezete. Összefoglalóan tekinti át ugyanezt a *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra* című, ukrán és magyar nyelven egyaránt megjelent kiadvány (Vehes–Fedinec szerk. 2010 és Fedinec–Vehes szerk. 2010). Amiben ez a tanulmány új az előzőekhez képest, az, hogy megpróbál szakítani a régió történeti-nyelvi viszonyainak mind az ukrán, mind a magyar szakirodalomra jellemző tipikus narratíváival. A domináns ukrán szemlélet szerint a 19–20. század fordulóját egy agresszív, erősen magyarosító nemzetiség-, nyelv- és oktatáspolitikai jellemezte. A tipikus magyar megközelítés pedig mintegy békebeli nosztalgiával úgy mutatja be ezt a korszakot, mint a nemzetiségek békés együttélésének és a magyarok vezetése mellett megvalósult nemzeti, nyelvi és kulturális egyenlőségnek az időszakát. Ám – ahogyan az már csak lenni szokott – a helyzet ennél összetettebb és jóval színesebb.

A régió és lakossága

Az 1870-es években a tárgyalt régió lakosságát negatívan befolyásolták a járványok, majd népességnövekedés indult meg a vasútépítésnek köszönhetően. A 19. század közepéig a helyi közlekedést és teherszállítást lovas és ökrös szekereken bonyolították. Az 1860-as években vette kezdetét a Magyar Északkeleti Vasút megépítése. A szomszédos – ámde a duális Monarchia társországához tartozó – Galícia vasúton 1884-től vált elérhetővé. A századfordulón megindult a nagyarányú kivándorlás a tengeren túlra. Magyarországról kb. 1,2 millió fő vándorolt ki az Amerikai Egyesült Államokba, a főbb kibocsátó központ éppen Északkelet-Magyarország volt. Arányaiban a magyarok kisebb számban vándoroltak ki. A kárpátaljai régióban mindenütt népességfogyás következett be, szinte csak a három rendezett tanácsú város – Beregszász, Munkács és Ungvár – volt népességbefogadó (Bagdi 2009).

A dualizmus időszakában az állami közigazgatás legfontosabb helyi szerve a törvényhatóság volt, melynek két csoportja létezett: a vármegyék és törvényhatósági jogú városok. A korban kiépült önkormányzati rendszer a Magyar Királyság területén lényeges változtatás nélkül működött a második világháború végéig. A Magyar Királyság területét az 1848/49-es szabadságharc bukása után közigazgatási tekintetben öt katonai kerületre osztották, majd az 1867-es kiegyezéssel helyreállították a hagyományos

vármegyerendszert (beleértve a társország, Horvát-Szlavónország területét is). A vármegyével azonos közigazgatási szinten álltak Budapest főváros, Fiume (Rijeka) szabad város és a törvényhatósági jogú városok. A vármegyéknek alárendelt községeknek a kiegyezést követően három kategóriája létezett: kisközségek, nagyközségek és rendezett tanácsú városok. A választójog a falusi lakosság jelentős csoportjait mellőzte.

A monarchia időszakában a kárpátaljai régió 490 településéből (Molnár 2013: 22) három volt rendezett tanácsú város, a többi mind falu (kisközség, illetve nagyközség). Ungvár, Munkács és Beregszász a századforduló előtt „kis megyeszékhelyek” (Hajdú 2015). A régió lakossága 1869-ben 401 280 főt, 1910-ben 602 774 főt tett ki. Ebből 1910-ben a jelentősebb etnikumok anyanyelv szerinti aránya: ruszinok 50,5%, magyarok 30,7%, németek (a jiddis anyanyelvű zsidókat is beleértve) 10,5% (Molnár 2013: 23–34). A zsidók tényleges aránya 1910-re meghaladta a 15 százalékot. Számottevő tényezők a cigányok is, ám a „cigány” anyanyelvűeket ekkor csak országos szinten regisztrálták, a vármegyei statisztikákban nem szerepeltek önállóan.

A vármegyék voltak a politikai közélet és a társasági élet színterei. A fontos politikai pozíciókat a helyi magyar nemesi családok szerezték meg, általában rokonsági alapon. Feltűnő sajátosság, hogy a megszerzett politikai pozíciók többnyire nem terjedtek túl azoknak a vármegyéknek a határain, ahol a birtokaik elhelyezkedtek. Ritka volt, hogy valaki a régió több megyéjében is egyidejűleg birtokolt volna földet. Lényegesen kisebb eséllyel, de vezetett út a politikai pályához a helyi társadalmi szervezetekben való tagság által szerzett ismeretségeken keresztül is. A kaszinók, a szabadkőműves páholyok tömörítették a politikai, gazdasági, kulturális elit tagjainak jelentős részét. A régió politikai súlyát, pontosabban súlytalanságát jelzi, hogy országosan ismert politikusok csak ritkán, végső lehetőségként vállaltak itt szerepet, és az első adandó alkalommal el is hagyták a régiót. A vármegyék élére kinevezett első ember, a főispán tekintetében pedig itt is érvényesült az az országos tendencia, hogy a zömmel nemzetiségek lakta területeken erre a pozícióra lehetőleg gyenge, kötődés nélküli személyeket helyeztek. A korszakban tehát nincs regionális politikai elit, ez a réteg alapvetően a szűkebb lokalitáshoz kötődik. Az sem volt jellemző, hogy az elit gazdasági pozíciót más megyében töltött volna be, mint ahol a saját érdekeltségei voltak (Cieger 2003: 103).

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a régió egész lakossága mozdulatlan volt. Országos átlagban a népesség 83,6%-a ugyanott élt, ahol született. A helyben születettek aránya a kárpátaljai régióban ezt az arányt

minden vármegyében meghaladta, Máramarosban pedig a lakosság 95%-a soha nem lépte át a vármegye határát (Cieger 2003: 104).

Magyarok

A magyar nyelv – hosszú folyamat eredményeként (Szekfű 1926) – az 1844. évi II. törvény által vált a törvényhozás, a hivatalok, a közigazgatás, a bírászkodás és az oktatás hivatalos nyelvén Magyarországon. Amint az 1. táblázatban láthattuk, a Monarchia Magyar Királysághoz tartozó részében az államszervező magyarság nem volt abszolút többségben. A politikai gondolkodásban azonban fontossá vált a magyarság számbeli fölényének biztosítása.

A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában született 1868. évi XLIV. törvény szerint „A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén”. Azonban a törvényeket a többi nemzetiség nyelvén is közzé kellett tenni (1. §). A 21. § kimondta: „A községi tisztviselők a községbeliekkel való érintkezéseikben azok nyelvét kötelesek használni.” A 23. § szerint: „Az ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be.” A törvény bevezető formulájában megfogalmazott alapelve a következő: „Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az osztatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”

A magyarországi nemzetiségek nem fogadták kitörő lelkesedéssel az 1868-as nemzetiségi törvényt és az abban megfogalmazott magyar politikai nemzet fogalmát, hisz ekkorra már a nemzetiségek is elindultak a nemzetté válás útján. Szarka (2017) így értékelte a jogszabályt: „Komoly fogyatékosága volt a törvénynek, hogy előterjesztői legjobb meggyőződése ellenére a nemzetiségi társadalmakat és mozgalmakat csak az egyéni jogok szintjén próbálták nemzetiségi jogokkal ellátni, miközben az egyházi vagy az oktatási, kulturális jogok működtetéséhez eleve közösségi intézmények, garanciák voltak, illetve lettek volna szükségesek. A nyelvhasználati jogok tekintetében a kötelező, számonkérhető jogok érvényesítése helyett a megengedő dikció és a párhuzamos, hasábos kétnyelvű hivatali nyelvhasználat eleve megnehezítette, a 19–20. század fordulójától pedig egyre inkább ellehetetlenítette a hivatalos anyanyelvhasználatot.” Különösen úgy, hogy a 19. század végén, a 20. század elején a magyar politikai elit fokozatosan igyekezett szűkíteni a jogszabályban foglalt alkalmazását (Gyurgyák 2007: 22–24, 72–82). Ezt szolgálta az oktatáspolitikai, de a magyarosító politika eszköztárába tartozott az idegen személy- és helynevek magyarra változtatásának szorgalmazása is.

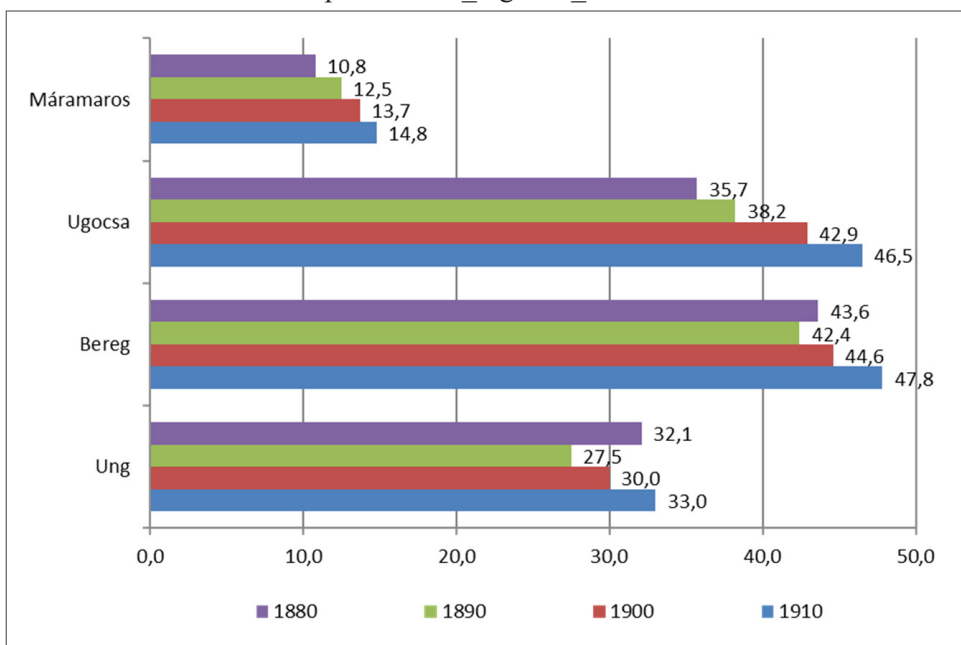
2. táblázat. A mai Kárpátalja területére átszámított anyanyelvi adatok, 1180–1910

Forrás: Kocsis–Kocsis–Hodosi (1998).

Anyanyelv	1880		1910	
	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%
Ruthén	244 742	59,8	330 010	54,5
Magyar	105 343	25,7	185 433	30,6
Német	31 745	7,8	64 257	10,6
Román	16 713	4,1	11 668	1,9
Szlovák	8 611	2,1	6 346	1,0
Egyéb	1 817	0,5	8 228	0,4
Összesen	408 971	100,0	605 942	100,0

2. ábra. A magyar anyanyelvűek arányának változása 1880 és 1910 között Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben (%) a népszámlálási adatok alapján

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálási digitális adattár.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

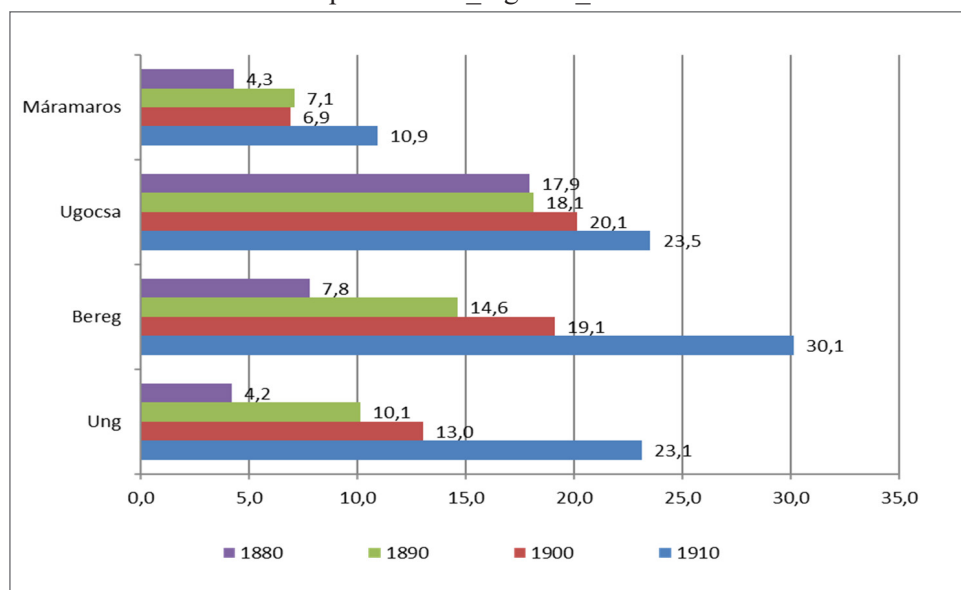
A magyarosító nyelvpolitika eredményeit első látásra jól tükrözik a népszámlálási adatok. 1880 és 1910 között a magyar anyanyelvűek száma 6,1 millióról 9,9 millióra, arányuk 44,8%-ról 54,5%-ra emelkedett Magyarországon. A magyar anyanyelvűek számának növekedésének mértékét a természetes szaporulat mellett a nemzetiségek nyelvi asszimilációja is fokozta, ugyanakkor a nemzetiségek számát és arányát csökkentette a kivándorlás.

Ahogy a korabeli Magyar Királyságban, a magyar ajkúak a vizsgált régióban sem alkottak többséget a tárgyalt időszakban. A Kárpátaljai területére átszámított népszámlálási adatok alapján a ruthén/ruszin anyanyelvű népesség alkotta a terület abszolút többségét (2. táblázat).

Az országos trendekhez hasonlóan a magyar anyanyelvűek aránya a korabeli Északkelet-Magyarországon (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyékben) is lassan, de fokozatos nőtt, s ezzel párhuzamosan 1890 és 1910 között mind a négy vármegyében csökkent a nem magyar nyelvű lakosság aránya (2. ábra). A magyar anyanyelvűek azonban a négy vármegyében sem alkottak abszolút többséget (2. táblázat és 2. ábra).

3. ábra. A nem magyar anyanyelvű, de magyarul beszélő lakosság arányának változása 1880–1910 között a népszámlálási adatok alapján (%)

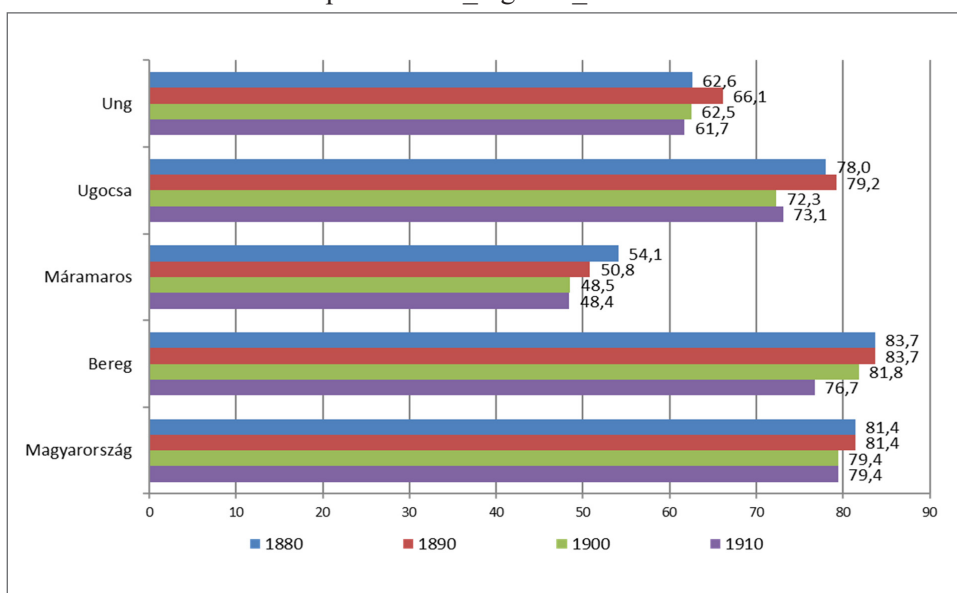
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálási digitális adattár.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

A kötelező magyarnyelv-oktatás eredményeképpen fokozatosan emelkedett az államnyelvet beszélők aránya is a nem magyar ajkúak körében. 1880 és 1910 között a vizsgált régió egészében jelentősen emelkedett azoknak a nem magyar anyanyelvűeknek az aránya, akik beszélték az államnyelvet (3. ábra). Akárcsak az egész országban, a magyar anyanyelvűek többsége a vizsgált északkeleti vármegyékben is egynyelvű volt: csak anyanyelvén beszélt (4. ábra).

4. ábra. A csak magyarul beszélő magyar anyanyelvűek aránya 1880–1910 között a népszámlálási adatok alapján (%)

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálási digitális adattár.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statisztikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

A korszak magyar nemzetiségi politikájának lényegét Réz Mihály, Tisza István miniszterelnök tanácsadója így foglalta össze: „Szabadságról és egyenlőségről ne beszéljünk; a magyar faj uralma az, amit meg kell teremteni. A nemzeti államnak, a nemzeti társadalomnak e célhoz kell idomulnia” (idézi Romsics 2001). S hiába állapított meg az 1868. évi nemzetiségi törvény a korabeli állapotok szerint viszonylag széles jogokat a nemzetiségi nyelvek használata terén (lásd pl. Nagy 2015a, 2015b), ha a magyar politikai közgondolkodás formálásában jelentős szerepet játszó személyiségek közül többen is úgy vélték, hogy ezzel a törvénnyel túl sok jogot nyertek a nemze-

tiségek. Például Bánffy Dezső, aki 1895 és 1899 között volt Magyarország miniszterelnöke, úgy vélte, az 1868-as nemzetiségi törvény utáni magyar jogalkotás fő iránya és célja „lehetővé tenni, hogy a nemzeti nyelv használata a közéletben, szemben azon törvény intézkedéseivel, egységesen kötelezővé tétessék. Gondoskodás történt mindenekfelett arról, hogy az állam hivatalos magyar nyelvét ne csak mindenki megtanulhassa, de kötelezően meg is tanulja. [...] Ha az országban, mint az a törvény értelmében mindenkinek kötelessége, mindenki fog tudni magyarul, nem lesz szükséges, méltányossági tekintetből sem, a szóban forgó törvény nyelvhasználatra vonatkozó, a nemzetiségeknek biztosított kedvezményekről beszélni” (Bánffy 1903: 33).

A fentiek egyelőre semmivel sem árnyalják a régió történeti-nyelvi viszonyairól szóló eddigi szakirodalom állításait. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a korszak népszámlálási adatait, érdekességekre bukkanhatunk.

A 3. táblázatból például kiderül, hogy a régióban élő magyarok abszolút többsége egynyelvű volt ugyan, ám a mai Kárpátalja területén élő magyarok körében jelentős azoknak az aránya is, akik anyanyelvük mellett más nyelve(ke)n is képesek voltak megszólalni. S bár igaz, hogy az 1880 és 1910 között eltelt időszakban mindegyik régióban valamivel csökkent a többnyelvű magyarok aránya, 1910-ben Máramarosban még a magyar anyanyelvűek csaknem fele, Ungban közel két ötöde, Ugocsában az ötöde, Beregben pedig a hatoda legalább kétnyelvű volt.

3. táblázat. A magyar anyanyelvű, de más nyelvet is beszélő lakosság aránya Magyarországon és a négy vizsgált vármegyében (1880–1910)

Forrás: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal
Könyvtára https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

	1880	1890	1900	1910
<i>Magyarország</i>	17,5	18,6	20,5	18,6
<i>Ung</i>	38,3	37,5	33,9	37,4
<i>Bereg</i>	23,3	18,2	16,3	16,3
<i>Ugocsa</i>	26,9	27,7	20,8	22,0
<i>Máramaros</i>	51,6	51,5	49,2	45,9

Ha összevetjük a 3. táblázat és a 3. ábra adatait (tehát azt az adatot, hogy a magyar anyanyelvűeknek mekkora hányada volt kétnyelvű azzal az aránnyal, hogy a nem magyar anyanyelvűeknek mekkora része beszélt az ál-

lamnyelvet), kiderül, hogy a kétnyelvű magyarok százalékos aránya magasabb, mint a nemzetiségek körében azoknak a hányada, akik tudtak magyarul. Ha a magyar asszimilációs politika valóban erőszakos és kíméletlenül hatékony lett volna a korszakban, akkor az 1880 és 1910 között eltelt időszakban nyilván nem ezeket az eredményeket kaptuk volna. Persze mindez nem azt jelenti, hogy ne lett volna asszimilációs szándék és politika a korabeli Magyarországon. Minden bizonnyal Horváth Istvánnak (2013: 463) lehet igaza, aki az ugyanebben a korszakban Erdélyben hasonló eredményeket kapva megállapítja: „több, mint valószínű, hogy az akkori magyar állam nem rendelkezett azzal az átfogó logisztikai és technikai eszköztárral (infrastrukturális hatalommal), amelyre alapozva radikálisan, mélyre hatóan átalakíthatta volna az erdélyi társadalom nyelvi rendjét”.

Az első világháborút lezáró békeszerződések után azonban a politikai és nyelvi helyzet gyökeresen átalakult a magyarok számára. 1918 előtt a Kárpát-medencében minden magyar gyakorlatilag minden helyzetben használhatta anyanyelvét. Amint láttuk, voltak ugyan szép számmal, akik vegyes lakosságú vidékeken – így például a mai Kárpátalja területén – az ott élő másik nép nyelvét is ismerték, és használták is az azokkal való érintkezésben, de az a kétnyelvűség nem olyan volt, mint a későbbi. Paradox módon a kárpátaljai magyarok körében az elcsatolás és a kisebbségi sorba kerülés ellenére az államnyelv ismerete viszonylag alacsony. A mai, 21. századi Kárpátalján a csak magyarul beszélő magyar anyanyelvűek aránya mind a mai napig valahol a dualizmus kori szinten maradt, nem csökkent jelentősen (Csernicskó 2013: 28–49).

Rutének/ruszinok

A ruszinok betelepődése Magyarországra Galícia felől a középkortól fogva folyamatos volt, egyrészt spontán migráció következtében, másrészt a magyar földesurak telepítették be őket a munkaerőhiány pótlására. Bár a telepítések mélyebben benyúltak az ország területére, kolóniák, szórványok jöttek létre, azonban az etnikai jellegét megőrző összefüggő településterület megmaradt az északkelet-magyarországi vármegyék hegyvidéki területén. Az északi végponton, Gömör és Torna vármegyék egykor ruszin lakosai a 17–18. század folyamán elszlovákosodtak (Paládi–Kovács 1984: 129). A nyelvhatár már a 18. századra a keletebbre fekvő Zemplén vármegyébe (a mai Szlovákia területére) helyeződött át (Tamás 1996: 271–272). Nem terjedt tovább a településrendszerük az Alföld irányában sem (a mai Magyarország területére), noha ruszin jobbágyokat alkalmaztak alföldi robotra, illetve később a ruszinok vándoroltak ide idénymunkára. Az északkelet-magyarországi, határ menti vármegyéktől nyugatra, az Alföld felé eső

Szabolcs és Szatmár vármegyék területére pedig egyes feltevések szerint a török veszély elmúltával elruszinosodott magyarok telepedtek vissza. Ezek a visszaköltözők igen gyorsan visszamagyarosodtak, a velük jött ruszinok pedig elmagyarosodtak (Udvari 1992: 108–111, Pirigyi 1990: 154).

A ruszinok körében legelterjedtebb görögkatolikus vallás (Bezeczki 2017: 10) sajátossága volt az egyházi szláv liturgikus nyelv, a hétköznapiakban pedig a hegyvidékhez közelebb eső területeken a papok a helyi szláv nyelvet beszélték, maguk is ebből a körből származtak. Az Alföld felé haladva azonban ez a tudás már elveszett. Kerekes Demeter hajdúdorogi esperes-lelkész például „oroszul [értsd: ruszinul] (mint általában az alföldi gör. kath. papok) nem is tudott jól, sőt, csak arra volt büszke, hogy magyarnak vallható magát, a görögorsz egyházi szertartáshoz mindazonáltal, különösen annak fölséges költői jellege miatt, rendkívüleg ragaszkodott” (Csorba 1974: 21).

A kárpátaljai ruszinok egyik neves helyi kutatója, Mészáros Károly (1821–1890) görögkatolikus vallása, sőt annak ellenére, hogy az 1850. évi Ung megyei tisztviselői névsorban a magukat ruszinnak valló tisztviselők között szerepelt, így fogalmazott önéletrajzában: „Én [...] születésem, neveltetésem s politikai érzületemnél fogva annyira magyar vagyok ugyan, hogy oroszul vagy szlávul egy hangot sem tudok; ámde, mivel [...] a keleti görög kath. egyházhoz tartozom, s mivelhogy ép[p]en itt az oroszország közepette élek, ezen népnek mind szükségeit, mind jogos igényeit jól ismerem s méltányolom” (idézi Csorba 1974: 69–70).

A vallás és etnikum összefüggése a 18–19. század fordulóján a kárpátaljai régióban még általános érvényűnek tekinthető. A görögkeleti (ortodox) szerbek és a római katolikus horvátok mellett a görögkatolikus ruszinok is abba a kategóriába tartoztak, melynél a felekezet és az anyanyelv gyakorlatilag teljesen egybeesett (Bezeczky 2017: 9–10). A munkácsi görögkatolikus püspökség 1806-os összeírása szerint ruszin anyanyelvű volt Bereg vármegyében a görögkatolikusság 97%-a, Ungban 95%-a és Ugocsában 91%-a.

A 4. táblázatból jól látszik, hogy 1890-ben a magyarországi ruszinok/ruthének 98,81%-a, egy évtizeddel később 96,70%-a volt görögkatolikus. Mindeközben ugyanezen cenzusok alapján a magyarországi görög katolikusoknak csupán 22,62%-a, illetve 22,30%-a volt ruszin/ruthén anyanyelvű 1890-ben és 1900-ban (Bezeczky 2017: 10).

A lassú nyelvcseré folyamatára a 20. század elején vette kezdetét. Az 1910-es népszámlálás idejére a ruszin és a görögkatolikus népesség száma közötti különbség eltávolodott egymástól, bekövetkezik a görögkatolikus magyarság „kialakulása”, a régióban a magyar lakosság körében leginkább

elterjedt református vallás követői arányának stagnálása vagy csökkenése mellett (Keményfi 2008: 584–585). Kárpátalján tehát pont ellentétes folyamat játszódik le, mint Galíciában, ahol a ruszinok nemzeti ébredése az ukrán eszme terjedésével valósul meg, s a kialakuló ukránságnak a görögkatolikus egyház a nemzeti egyháza lesz (Himka 1999: 6).

Noha a kárpátaljai régióban hegyvidéki környezetben a ruszin nép tagjai voltak etnikai és nyelvi többségben, egységes kodifikált sztenderd dialektusuk a 19. század második felében nem volt; s a ruszinnak Kárpátalján mai napig nincs (Moser 2016).

4. táblázat. A különböző anyanyelvűek felekezeti megoszlása Magyarországon az 1890-es és 1900-as népszámlálás adatai alapján

Forrás: Bezeckzy (2017: 9–10)

anyanyelv / felekezet	év	római kat.	görögkat.	ortodox	evangélikus	református	unitárius	izraelita
<i>magyar</i>	1890	56,60	2,45	0,25	4,21	29,44	0,82	6,13
	1900	57,33	2,83	0,36	4,15	27,56	0,78	6,87
<i>német</i>	1890	66,65	0,05	0,05	20,19	1,23	0,00	11,73
	1900	67,58	0,07	0,09	20,54	1,24	0,00	10,41
<i>szlovák</i>	1890	70,02	5,17	0,04	23,43	0,56	0,00	0,70
	1900	70,65	5,05	0,03	23,09	0,55	0,00	0,52
<i>román</i>	1890	0,26	37,48	61,94	0,04	0,03	0,00	0,20
	1900	0,31	38,04	61,28	0,08	0,06	0,00	0,15
<i>ruthén</i>	1890	0,64	98,81	0,20	0,01	0,01	0,00	0,30
	1900	0,78	96,70	0,09	0,01	0,01	0,00	2,38
<i>horvát</i>	1890	99,27	0,03	0,45	0,05	0,00	0,00	0,15
	1900	98,97	0,13	0,58	0,07	0,01	0,00	0,20
<i>szerb</i>	1890	16,33	0,43	82,87	0,02	0,00	0,00	0,01
	1900	1,22	0,49	97,94	0,02	0,01	0,00	0,01

Mint korábban említettük, Magyarországon a kiegyezéssel a politikai gondolkodásban fontossá vált a magyarság számbeli fölényének elérése, amelynek egyik legfontosabb eszköze volt az iskolaügy. A 19. század vége felé

azzal indokolták az egyre nagyobb mértékű beavatkozást a nemzetiségi oktatásügybe, hogy Magyarország minden polgárának érdeke az államnyelv megtanulása, mivel az elősegíti a társadalmi érvényesülését. A 19–20. század fordulójától a magyarosító törekvések fokozatosan szorították vissza az adott korszakban a szláv lakosság nyelvének használatát az oktatásban (Van der Plank 2012).

A kiegyezés után az 1868. évi XXXVIII. törvény biztosította a felekezeti iskolák alapításának és fenntartásának jogát, amelynek révén egyebek között a ruszin gyermekek számára nemzeti egyházuk, a görögkatolikus felekezet gondoskodott az elemi oktatási rendszer létrehozásáról. A magyar államnyelvet ekkor az elemi iskolákban tantárgyként sem kellett oktatni. Azután az 1879:XXVIII. törvény a népiskolákban, az 1883:XXX. törvény pedig a nemzetiségi középiskolákban tette kötelezővé a magyar nyelv és irodalom tanítását, az 1891:XV. törvény pedig a kiseddóvókban írta elő, hogy a nem magyar anyanyelvű gyerekeket meg kell ismertetni az államnyelvvvel, azaz a magyarral.

Az államalapítás ezredik évfordulójának 1896-os megünneplése kapcsán az úgynevezett millenniumi iskolaakció keretében nagy számban hoztak létre magyar tannyelvű állami iskolákat, különösen a nemzeti szempontból „veszélyeztetettnek” minősített nyelvhatárokon. A millenniumi ünnepségek éveiben általánossá vált az a meggyőződés, hogy a magyar tannyelvű állami iskolák tudatos telepítésével lehet a leghatékonyabban szolgálni a magyar nemzet- és állameszme egyre inkább asszimilációs törekvésekhez kötődő célkitűzéseit.

Az 1900/1901. tanévben az ország lakosságának 51,4%-át kitevő magyarság az összes iskola 61,38%-ával, a nemzetiségek pedig az összes iskola 38,62%-ával rendelkeztek. 1880 és 1913 között csaknem duplájára nőtt a magyar tannyelvű elemi iskolák száma, s ugyanilyen arányban esett vissza a nem magyar tannyelvűeké. A leggyorsabban a ruszin és a szlovák nyelvű iskolák száma csökkent (Marác 2012).

A századfordulón az országban 182 magyar középiskola (az összes ilyen intézmény 92%-a) és 16 nemzetiségi középiskola (8%) működött. A tanköteles gyermekek közül az iskolába járók aránya 1872 és 1910 között 75%-ról közel 90%-ra nőtt, azonban közülük 1905-ben még mindig csupán 43% végezte el 12 éves korában az első hat osztályt. 1890-ben az ország összlakosságának 44,5%-a tudott írni-olvasni, ezen belül a magyarok 53,6%-a, illetve a ruszinok 9,7%-a. 1910-ben a ruszinoknak még mindig mintegy háromnegyede írástudatlan volt. Az 1900/1901. tanévben a felső tanintézetek hallgatói közül mindössze 0,53% volt ruszin nemzetiségű (Berecz 2014).

1881-ben az oktatási kormányzat eltörölte a végzős osztályokban a ruszin nyelvre vonatkozó vizsgakötelezettséget, 1889-ben pedig megszüntette a felekezeti iskolákban a ruszin kötelező oktatását. 1898-ban a kormányzat levélben javasolta a munkácsi görög katolikus egyházmegyének, hogy a cirill betűs írásról térjenek át a latin alapú ábécé használatára. Az egyházmegye vezetése azonban a sok évszázados hagyományra hivatkozva elutasította a javaslatot. Ennek ellenére már 1890-ben kénytelenek voltak latin betűs ruszin nyelvű görög katolikus imakönyvet megjelentetni, mivel az iskolában nagy számban csak magyarul tanuló ruszinok egy része nem ismerte a cirill írásrendszert.

A századfordulón Magyarországon nem volt ruszin nyelvű közép- vagy felsőfokú oktatási intézmény. Az 1895/1896-os tanévben Magyarország területén három középfokú oktatási intézményben folyt ruszin nyelvoktatás: a munkácsi állami főgimnáziumban, valamint az eperjesi és ungvári királyi főgimnáziumban rendkívüli tárgyként.

A 20. század elején tovább romlott a nemzetiségi oktatásügy helyzete Magyarországon. 1907–1908-ban a vallás és közoktatásügyi miniszterről, Gróf Apponyi Albertről Lex Apponyinak elnevezett iskolai törvénycsoportot fogadtak el. Ezek közül a nem állami elemi iskolák jogviszonyairól szóló 1907:XXVII. törvény váltotta ki a legtöbb vitát. A törvény egybekapcsolta az állami szerepvállalást az állami befolyásolás és ellenőrzés eszközeivel. A nem magyar többségű vidékek közül a legkevesebb gondot éppen a ruszin vidék jelentette, ahol a korabeli jelentések szerint „a magyar beszéd tanításában” elért örvendetes eredményeknek köszönhetően a gyermekeket sikerrel terelték át a felekezeti iskolákból az ingyenes állami népiskolákba (Dolmányos 1968: 527).

A magyarországi nemzetiségek több-kevesebb erővel tiltakoztak az asszimiláció ellen. A leggyengébb érdekérvényesítést a ruszinok mutatták az időszakban, noha a modern historiográfia a 19. század második felét a ruszin „ébredés”, a „nemzeti újjászületés”, a „nemzetépítés” időszakának nevezi (Magocsi 2016: 109–111). Ám még ebben sem volt egység, sem ideológiai, sem nyelvi értelemben. A „nép” a helyi regionális dialektust nyelvet beszélte, az értelmiség azonban háromnyelvű volt. Az orosz, az ukrán és egy „vékony” (Kerecsényi 1936: 467), „gyenge” (Dolmányos 1968: 525), „fölöttébb fejletlen” (Spira 1977: 590) ruszin öntudat küzdött egymással. A harc az orosz és az ukrán irányzat között zajlott, a harmadik irányzat, „mely a hazai népnyelvet és irodalmat akarja tovább fejleszteni, törpe kisebbséget alkot” (Bonkáló 1935: 62). Ebben szerepe volt annak, hogy a régió szláv lakossága közvetlenül találkozhatott a vidéken 1849-ben átvonuló cári orosz

hadsereggel, ami a ruszin értelmiségre is erős hatást gyakorolt (Levenec et al. 2008: 122–150, Moser 2009). Ettől az időszaktól tarthatjuk számon az északkelet-magyarországi ruszinok körében (nagy)orosz nyelvi irányzat előretörését (*Plišková 2008: 20*). „[...] ahogy 1849-ben a moszkvai fegyverek Magyarországra léptek, [a régió szlávjainak] annyira imponált az erejük, hogy az urak nem láttak Moszkovcsinán kívül más orosz világot. Nagyorosz minta alapján kezdtek írni, igyekeztek ezen az idegen, nélkülnk kidolgozott távoli nyelven írni, és teljesen elfeledkeztek ősünk régi példáját követni” – fogalmazott Volosin (1921: 38).

Az orosz irányzat hívei ahhoz hasonlatos nyelvi helyzetet képzeltek el, ami Svájc német ajkú régióra jellemző (Ferguson 1959, 1975). A szociolingvisztikában diglossziának nevezett helyzetet az jellemzi, hogy a svájci németek hétköznapi beszédhelyzetekben (otthon, baráti társaságban, magánlevelezésben stb.) a helyi nyelvváltozatot (Schweizerdeutsch) használják, a formális, nyilvános szituációkban (templomban, munkahelyen, oktatásban, szépirodalomban, sajtóban stb.) pedig a német sztenderdet (Hochdeutsch vagy Schriftsprache). A ruszofilek a hétköznapi szóbeli érintkezés eszközéül a helyi nyelvjárást javasolták, ám az oktatásban és a kulturális életben ragaszkodtak a (nagy)orosz nyelv bevezetéséhez. Az orosz sztenderd lett volna tehát az „emelkedett”, a helyi nyelvváltozatok pedig a „közönséges” változatok szerepét töltötték volna be. „Elismerve a közös orosz irodalmi nyelvet és igényelve annak bevezetését az iskolákban, a hivatalokban, mi nem akarjuk elvetni a népi nyelvet. Ám mi ezt a nyelvjárást fokozatosan meg akarjuk tisztítani a magyarizmusoktól, gazdagítani és gyarapítani, de nem kitalációkkal és más provincializmusokkal, melyeknek nálunk semmi értelme. A nyelvi kérdést a nyugat-európai kultúrnépek példája alapján akarjuk rendezni, nem másként. Nem árt a francia irodalmi nyelv a provanszálnak, nem fog megártani az orosz irodalmi nyelv nekünk sem” – fogalmazott az irányzat egyik teoretikusa, Igor Husznai (1921: 27).

A jóval később, a 20. század derekára győztessé vált ukranofilek elméleti háttéréül az szolgált, hogy a kárpátaljai szláv lakosság nyelvjárásai azonosak a Kárpátok északkeleti oldalán beszélt ukrán nyelvjárásokkal, így ezek az ukrán nyelv változatai, vagyis nem alkotnak önálló nyelvet. Az irányzat hívei adottnak tekintették a Kárpátok két oldalán élő szlávok nem csupán nyelvi, hanem etnikai és kulturális azonosságát is. Ez az irány egy az oroszától elkülönülő, a 19. század derekán még a Kárpátok gerincének túloldalán is csupán kialakulóban, erősödőben lévő új nemzeti és nyelvi irányzat volt (Káprály 2003: 176).

A ruszin irányzat hívei a ruszinokat önálló népnek, a ruszint (a helyi szláv nyelvjárásokat) a szomszédos szláv nyelvektől (ukrán, szlovák, lengyel) különálló nyelvnek tekintették. A ruszinofilok elsősorban a munkácsi görögkatolikus püspökség papjai köréből kerültek ki. Céljuk a helyi nyelvjárásokra és az egyházi szláv nyelvváltozatra alapozott saját irodalmi nyelv kialakítása, kodifikálása volt. Úgy vélték, a ruszin paraszthoz „az ő paraszti nyelvén” kell szólni. „Mint hogy pedig ez a parasztnyelv sajátosságosan önálló, hungaroruthen alakká fejlődött ki, a mely az ukrainaitól távol van, de a muszkától még messzebb esik, semmi egyebet nem kell tennünk, mint e népnyelvből kivont törvények alapján egy különleges magyarországi ruszin paraszti nyelvet megállapítani. Nagyon természetes azonban, hogy amiképpen amazoktól tartalomban különbözik, helyesírása is legyen minél messzebb úgy az ukrainaitól, mint a muszkától” – olvashatjuk az irányzat elméleti megalapozását (Sztripszky 1913: 294). Ezeket a törekvéseiket azonban nagyban megnehezítette, hogy a helyi szláv nyelvjárások között viszonylag jelentős különbségek vannak, s így egyetlen nyelvjárás kiválasztása révén nem lehetett megoldani a sztenderd változat kodifikálásának problémáját. Bár a korszakban Európa és a Monarchia számos szláv népe dolgozott saját sztenderd nyelvváltozata kodifikálásán, a magyarországi ruszinokra ezek a példák sem gyakoroltak meghatározó hatást (Moser 2016: 126).

A „nép” nyelvét azonban valójában senki nem igyekezett nyelvtanokba foglalni, hanem olyan nyelvtankönyvek születtek, amelyeknek többkevesebb köze volt a népnyelvhez. A magyar politikai érdek a (kárpátaljai) ruszinok különállásának hangsúlyozása volt. A tudós értelmiségnek köszönhetően ugyanakkor intenzív volt a tudásközvetítés a Kárpátok túloldalán élő ruszinokról. Például az osztrák–magyar kiegyezés évében alapított, máig vezető történeti folyóirat, a *Századok* hasábjain rendszeresen jelentek meg érdeminek mondható ismertetések a körükben keletkezett fontos munkákról. Nem mindig hízelgőek a minősítések, például amikor valaki arra a következtetésre jut, hogy a Kárpátok túloldalán élő ruszinok „csekély intelligenciával” bírnak (Érdújhelyi 1895: 284). Azonban a dicséretnek sem maradnak el. Mihajlo Hrusevszkij egyik könyvéről azt olvashatjuk, hogy: „Bármilyen élvezhetetlen nyelven van is különben a könyv megírva, a történettudomány hasznot meríthet belőle” (Petrássevich 1901: 750).

Fontos kérdés, hogy miként látták a galíciaiak és a bukovinaiak a kárpátaljai régió szláv lakosságának nyelvét. Bár a Monarchiához tartozó területeknek közös uralkodója volt, az Osztrák Császárság és a Magyar Ki-

ráltság jelentős önállóságot élvezett a belügyekben. Így a hatalmas Habsburg Birodalom egymással szomszédos, de egymástól a Kárpátok révén természeti – és az 1867-es kiegyezést követően – belső közigazgatási határokkal is elválasztott régióiban: a mai Kárpátalján, illetve Galíciában és Bukovinában (utóbbi csak 1849 után vált külön egységgé) sok hasonlóságot mutat a keleti szláv lakosság nemzeti és nyelvi fejlődésének útja.

A császársághoz tartozó Galíciában és Bukovinában a 19. század elején a ruszofil és ukranofil irányzat szintén vetélkedett egymással. Az 1800-as évek derekától Bécs az egymással vetélkedő nyelvi és nemzeti irányzatok közül egyértelműen az ukrán irányzatot támogatta az oroszszal szemben (Magocsi 2007: 374). Ennek egyik szimbolikus jele volt az, hogy a lemergi egyetemen 1848-ban ukrán nyelvi-irodalmi tanszéket, majd 1894-ben ukrán történelem tanszéket hoztak létre. Utóbbi tanszékvezetőjévé azt a Mihajlo Hruszevszkijt nevezték ki, aki *Исторія України-Руси* című monumentális munkájában megalapozta az önálló ukrán nép, nyelv és identitás elméletének historiográfiai alapjait (Hruszevszkij 1913/1954).

Az ukrán történelmet tíz kötetben összefoglaló műve első kötetbe bevezető részében Hruszevszkij munkája tárgyaként annak a népnek a történetét jelöli ki, melyre „ma ukrán nép néven gondolunk”, s melyet más néven „kisorosznak” [малоруським], „dél-orosznak” [південно-руським], „egyszerűen oroszoknak vagy ruszinnak” [просто „руським” або „русинським”] neveznek. A szerző szerint az ukrán [український] népnév a 19. században kezdett elterjedni, s a 20. század elejére fokozatosan szorította ki az egyéb megnevezéseket, ám a nyugati részekben (Galíciában, Bukovinában és a Magyarországhoz tartozó területeken) még széles körben használatos a ruszín [руський] etnonima. Grandiózus művének első kötetében Hruszevszkij amellel foglalt állást, hogy az ukrán nyelvet három államban (Oroszországban, Ausztriában és Magyarországon) beszélik. Szerinte akár önálló nyelvnek [язик], akár nyelvjárásnak [наречіє] tekintjük az ukránt, az tény, hogy nyelvváltozatai alapján elvonatkoztatható valamiféle nyelvi egység, melynek szélső változatai kétségtelenül nagyon közeliek a szomszédos szláv nyelvekhez: a szlovákhhoz, a belaruszhoz, a lengyelhez és az oroszhoz, ám központi változatai egy sor fonetikai, morfológiai és szintaktikai jegyben térnek el ezen nyelvektől (Hruszevszkij 1913/1954: 1). Álláspontja szerint tehát az Északkelet-Magyarországon élő szlávok az ukrán nép részei, és nyelvük is ukrán.

Mások is hasonlóan vélekedtek. Jakiv Holovackij az 1839 nyarán a mai Kárpátalja területén tett utazásáról készült beszámolójában írta: „a

lakosság a Beszkidek mindkét oldalán ukrán, úgymond a verhovinaiak folytatása; számos sajátossága van az öltözködésben, még több a nyelvben” (idézi Zadorozsnij 1993: 169). A bukovinai ruszofil Kupcsanko így ír 1897-ben Bécsben kiadott kötetében: „A magyar-orosz nép nyelvjárása (nyelve) [говоръ (языкъ) угоро-русского народа] egészen azonos a galíciai és bukovinai orosz nyelvjárással (nyelvvel) [подобный до галичского и буковинского русского говора (языка)]. De amint a galíciai és bukovinai orosz nyelvjárásban is vannak sajátos galíciai-orosz vagy bukovinai-orosz és egyáltalán nem orosz, hanem lengyel, német, román, török és más szavak, a magyar-orosz nép nyelvjárásában is akad sok sajátos magyar-orosz és egyáltalán nem orosz, hanem szlovák, lengyel, magyar, német és más szó” (Kupcsanko 1897: 47).

Az 1870-es években Mihajlo Dragomanov, a következő évtizedben Ivan Franko fordult a Kárpátok déli oldalán élő szlávok felé. Előbbi úgy látta, hogy ez a régió olyannyira izoláltan él a szomszédos szlávoktól, mint Ausztrália Európától, s körükben a moszkvofilizmus dominál (Dragomanov 1876: 23). Utóbbi pedig ezt írta a Millennium évében: „Egyáltalán nem vagyunk az ellen, hogy a mi magyar-orosz testvéreink jó magyar patrióták legyenek. Lakóhelyükkel, gazdasági és kulturális érdekeikkel szervesen kapcsolódnak Magyarországhoz, és jól értjük, hogy nem tudjuk eltépni ezt a kapcsolatot, mert az természetes, a földrajzi helyzetből következik. Ellenben úgy véljük, hogy nekik öntudatos ruszinoknak kell lenniük, élő és tevékeny részei kell legyenek annak a nemzetnek, amelyhez eredetük szerint, történelmi és lelki tradícióik szerint tartoznak” (Franko 1896/1986: 349–350). Hrusevszkij sem értékelte túlságosan pozitívan a ruszinokkal szemben folytatott magyar nemzetiségi és nyelvpolitikát. 1917-ben, az Ukrán Központi Tanács elnökeként, az ukrán államiság reményébe vetett hittel vetette papírra ezeket – a magyar nemzetiségi politikára nem hízelt – szavakat: „Nem veszünk példát a magyarokról, akik a szabadság lovagjaiként jelentek meg Európában, ám otthon, Magyarországon, megszerezve az államiságot, rablásba vetettek minden más nemzetiséget. [...] Az ukrán sovinizmus minden megnyilvánulása, a kizárólagosság, az intolerancia más népekkel szemben egyáltalán nem szimpatikus és nemkívánatos, sohasem. Most, jelen körülmények között, amikor a nagy célok elérése érdekében úgy kívánja a tapintat és a fejlődés, a megértés és szolidaritás, ezek egyáltalán nem megengedhetők. Ezeket egyszerűen nemzeti bűnnek kell nyilvánítani, és teljes határozottsággal kell fellépni ellenük” (Hrusevszkij 1991: 104–105)

Mind a ruszofil, mind az ukranofil irányzat képviselői úgy tekintetek a mai Kárpátalján élő ruszinokra, mint nemzetársaikra, akikkel azonos nyelvet beszélnek. Ugyanígy volt ez az ellenkező irányban is. A ruszofil irányzat politikai programját megalkotó Adolf Dobriansky az ausztriai és magyarországi nem magyar nemzetiségek jogainak védelmében javaslatot tett Ausztria és Magyarország föderalizálására. 1871-es politikai programjában sorra veszi, hol élnek az orosz nép (русский народъ) képviselői. A részletes felsorolásban szerepelnek „a Kárpátok túloldalán, a Magyar Királyságban” élő oroszok is (Dobriansky 1871: 4–6).

Az asszimilációs politikai nyomás és az értelmiséget megosztó nyelvi küzdelmek ellenére a 19–20. század fordulóján a rutén/ruszin kisebbség körében nem volt előrehaladott a nyelvcsere. A nyelvcsere szükséges előfeltétele ugyanis az egyre szélesebb körű kétnyelvűség (Gal 1979, 1991). A tárgyalt korszak négy népszámlálásának adatai alapján azonban kiderül, hogy a Magyarországon élő rutének körében ugyan az 1880-as 5,5%-ról 1910-re már 14,0%-ra emelkedett azoknak az aránya, akik beszélték az államnyelvet, de az általunk vizsgált négy vármegyében a magyar nyelv ismerete nem terjedt gyorsan a szláv lakosság körében. 1910-ben a négy vizsgált vármegye közül csupán Beregben érte el a magyarul is beszélő ruthének aránya a 25%-ot. Sőt: a magyar anyanyelvűek körében szinte ugyanakkora a ruthén nyelvet ismerők aránya, mint fordítva (5. táblázat). Máramarosban például az 1910-es census azt rögzítette, hogy a vármegyében élő magyar anyanyelvűek csaknem negyede beszélt ruthénul, ugyanakkor a ruszin népességnek csak 8 százaléka tudott magyarul.

5. táblázat. Az egymás nyelvét beszélők százalékos aránya a ruthének, illetve magyarok között

Forrás: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal
Könyvtára https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statistikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

	1880		1890		1900		1910	
	ruthén	magyar	ruthén	magyar	ruthén	magyar	ruthén	magyar
Magyarország	5,5	0,3	7,3	0,3	8,4	0,3	14,0	0,5
Ung	2,9	2,7	4,1	3,7	8,1	5,0	16,0	8,9
Bereg	5,3	7,9	10,7	7,6	15,2	7,9	25,6	14,1
Ugocea	19,6	12,8	17,4	11,5	18,7	15,4	22,0	15,6
Máramaros	3,4	17,9	5,6	22,2	4,8	18,6	8,0	24,4

A magyar mint a hatalom nyelve tehát nem igazán vált magas presztízsűvé a helyi szláv kisebbség számára, illetve – amint erre utalunk fentebb – a magyar állam asszimilációs politikája az államszervezési hiányosságok miatt nem gyakorolt jelentős hatást a periférikus régióban. Egymás nyelvének elsajátítását nem az asszimilációs politika, hanem a helyi, lokális többség-kisebbség reláció befolyásolta. Nem a szociológiai-politológiai értelemben vett többség-kisebbség alá-fölé rendelt viszony, hanem az, hogy helyben, az adott településen vagy szűkebb régióban melyik nyelv beszélői voltak többségben. Ha ugyanis a hatalmi tényezők határozták volna meg elsősorban a nyelvelsajátítást, akkor a magyarok körében jóval kisebb, a ruthének között pedig sokkal nagyobb volna a másik nyelvét beszélők aránya.

A ruthén/ruszin lakosság nyelvmegtartását, asszimilációval szembeni ellenállását segítette az is, hogy nagyrészt felekezeten belül házasodtak, azaz görögkatolikus párt választottak maguknak. A nyelvi vegyes házasságok aránya sem volt jelentős. 1900-ban például a ruthén anyanyelvű nőknek 3,2%-a, a férfiaknak pedig 2,3%-a választott más nyelvű házastársat. Egy évtizeddel később ugyanez az arány még inkább csökkent: 1,6%-ra, illetőleg 1,2%-ra (Bezeczky 2017: 11).

Zsidók

Az 1703–1711-es Rákóczi-szabadságharc bukása után többek között a kárpátaljai régióban elkobzott Rákóczi-birtokokra, elsősorban Munkács környékére telepítettek német (sváb) lakosságot, kisebb telepeket létrehozva a ruszin falvak közé ékelődve. A telepések úgy érezték, „vademberek közé” kerültek (Pavlenko 1997: 40). Nem „vademberek” voltak a helyiek, hanem az otthonuk volt szegény peremvidék. Ezt a sajátos peremvidék létet átvette egy újonnan betelepülő népesség is – a zsidók, akik a régióban nagyjából a 18. század közepéig csak néhány családot jelentettek. Az évszázad végére és különösen a 19. században azonban már a főutaktól távolabb fekvő helységekre is eljutottak, letelepedtek a hegyekben, a nagyjából ruszinok lakta falvakban is (Komoróczy 2013: 17).

Az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttével egyidejűleg 1867-ben emancipált magyarországi zsidók története alig másfél évszázaddal korábban vette kezdetét. A nyugatról zömében morvaországi, keletről pedig galíciai bevándorláshullámok eredményeképpen az 1860-as évek végéig több százezer zsidó telepedett le az országban, első állomásként általában a határmenti megyékben. A nyugatról érkezett zsidók által lakott Nyugat-Magyar-

ország (beleértve a mai Szlovákia nyugati felét is) magyar-zsidó földrajzi elnevezése Oberland, a keletről érkezett zsidók által lakott Északkelet-Magyarország (a mai Szlovákia keleti fele, valamint Kárpátalja) és Észak-Erdély területe pedig Unterland.

A bevándorlás e kettős forrása alapvetően befolyásolta a zsidók belső társadalmi és kulturális tagolódását és a többségi társadalomnak a zsidókról alkotott percepcióját is. A nyugatról bevándorolt zsidók többnyire vagyonosabbak voltak, nyitottabbak a modernizációra és a keresztény társadalom felé való közeledésre, mint a zömében nincstelen, részben haszid, hagyományhű, a magyar társadalomba való integráció iránt inkább közömbös keleti bevándorlók. A dualizmus kori keresztény társadalom úgy tekintett az előbbiekre, mint a magyarosodás terén dicséretes előmenetelt tanúsító izraelita honfitársakra, az utóbbiakra pedig mint az előbbieket elmagyarosodását fékező és veszélyeztető, az idők szellemét megérteni nem képes galicianerekre (Konrád 2013: 15).

A kárpátaljai zsidók száma a dualizmus első és utolsó, 1869-es és 1910-es népszámlálása között 64 903-ról közel duplájára, 128 791 főre, arányuk a régió összlakosságán belül 11,2%-ról 15,2%-ra nőtt. A dualizmus korában széles körben elterjedt az a nézet, hogy az országban – és különösen az északkeleti vármegyékben – a zsidóság elsősorban a bevándorlás révén gyarapodott. A számok azonban azt mutatják, hogy ez csupán mítosz volt. Országos szinten és a kárpátaljai régióban is a dualizmus korában a zsidók számának növekedésében már viszonylag csekély szerepe volt a bevándorlásnak. A nyugati bevándorlás az 1848/49-es szabadságharc és a kiegyezés között elapadt, 1867 után pedig ugyanez volt a helyzet az 1850 és 1867 között már csökkenő, de még intenzív galíciai bevándorlással is. 1910-ben a magyarországi zsidóknak 50,8%-a volt városlakó, a kárpátaljai régióban azonban ez az arány csak 19,3%-ot ért el, bár ez így is jóval magasabb volt, mint a kárpátaljai összlakosságon belüli városlakók csupán 8,1%-os aránya (Konrád 2013: 19–20).

A dualizmus időszakában a kárpátaljai zsidóságra nem volt jellemző az előítéletesen feltételezett kereskedelmi dominancia. Harmaduk az iparban, közel negyedük pedig – miként a régió keresztény lakosságának a többsége – a mezőgazdaságban dolgozott (Csíki 2013: 28). A zsidók többsége tehát fizikai munkát végzett, körükben másutt szokatlan szakmákat is képviseltek, mint például kovács, asztalos, cipész, fuvarozó stb.

A pénzkölcsönzés sajátos formája volt a zsidó kocsmáros által nyújtott kocsmai hitel. A zsidó muzsikáló bandák (klezmer) versenytársai voltak a cigányoknak, vegyesen is összeálltak. A hegyekben szinte zsidó foglal-

kozássá vált a szállítás és részben a közlekedés sokáig egyetlen módja: a fuvarozás, szekerezés a rossz hegyi utakon kis szekérrel, egyetlen lóval. A vasúthálózat kiépülésével ennek a foglalkozásnak bealkonyult, mint ahogy a tutajozásnak is a Tisza folyón. Mindez a zsidók elvándorlását is előidézte (Komoróczy 2013: 55–60 és 80).

A régió zsidóságának nagy része tehát éppen olyan szegény volt, mint a ruszinok többsége, a hivatalos politika mégis megtalálta őket a bűnbak szerepére, gyűlölettörténeti gócpontot hozott létre.

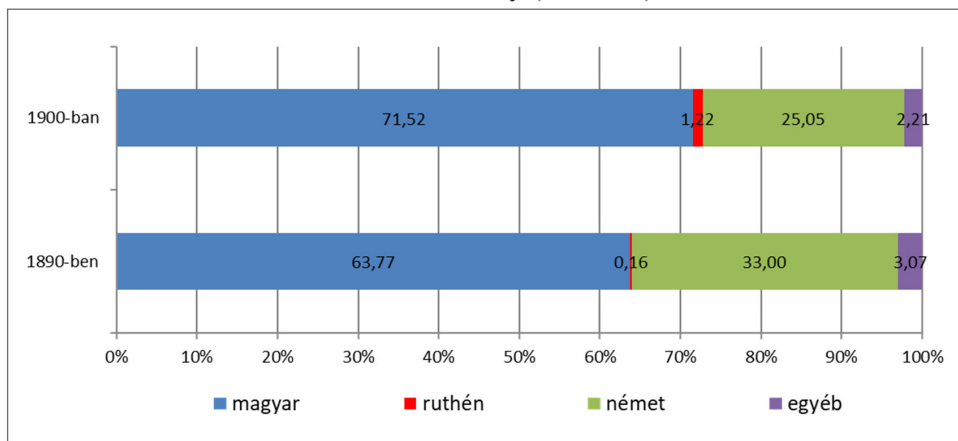
Az 1890-es években a Darányi Ignác vezette Földművelésügyi Minisztérium égisze alatt Bereg megye Szolyvai járására korlátozódó, úgynevezett „rutén”, vagy „hegyvidéki akció” indult a magyarokhoz „ezer éve” hű ruszinok megsegítésére. A hegyvidéki akció egyértelműen sértette a kárpátaljai zsidók gazdasági érdekeit. Mint minden hagyományosan gazdálkodó, fejletlen agrárterületen, a legélesebb társadalmi ellentét Kárpátalján is a pénzgazdasághoz még kevésbé szokott parasztok és a nekik kis személyi hiteleket nyújtó, illetve hitelbe árusító, monopóliumhelyzetük révén gyakran uzorakamatot felszámoló falusi kereskedők (kocsmárosok, boltosok) között húzódozott. Az állami hitelszövetkezetekkel és az alkohol árusítására feljogosított fogyasztási szövetkezetekkel a szinte kizárólag zsidó kocsmárosok és szatócsok nem tudták felvenni a versenyt. A hatalom nem gondolkodott egyéb megoldásokban, mint például földreform, földosztás, hanem földet adott bérbe a legszegényebbeknek (Gottfried 1999: 99).

Az úgynevezett hegyvidéki akciót átszötte a zsidóellenesség. Egán Ede, az akció vezetője szerint a Galíciából bevándorolt zsidók valójában a Kaszpi-tenger és Fekete-tenger partjain élő kazárok leszármazottjai voltak, akiktől megörökölték „őseredeti vadságukat”. A minden alapot nélkülöző elmélet hatalmas sikert aratott, Egán halála után a kormánybiztos tevékenységét és nézeteit dicsőítő könyv jelent meg Bartha Miklós tollából *Kazár földön* címmel (Bartha 1901). Ezzel a *kazár* megnevezés szinte egy csapásra az északkelet-magyarországi zsidók általánosan elterjedt megjelölésévé vált (Konrád 2013: 109–114). A korszak antiszemitizmusa szembeállította a kazárnak nevezett zsidókat a „morális ökonómia” szerint gazdálkodó magyar, illetőleg a tudatlan és jámbor, ezért civilizálásra szoruló ruszin parasztsággal (Csíki 2013: 33).

A magyarországi zsidó lakosság lassan, de biztosan elindult az asszimiláció útján (Komoróczy 2013: 40–42, Ungváry 2012: 33). 1890-ben az izraelita vallásúak kevesebb, mint kétharmada, 1900-ban viszont már több, mint 70%-a volt magyar anyanyelvű (5. ábra).

5. ábra. Az izraelita vallásúak anyanyelvi megoszlása Magyarországon az 1880-as és 1900-as census adatai alapján

Forrás: Bezeckzy (2017: 10)

Az asszimiláció sokkal lassabban folyt a tradicionálisabb zsidó lakossággal bíró északkeleti vidékeken. 1910-ben a **négy északkeleti vármegye, a későbbi Kárpátalja zsidó lakosainak 35,2%-a** – miközben országosan ekkor már **75–80%-a** – vallotta magát magyar anyanyelvűnek. A mai kárpátaljai régió statisztikáit a máramarosi rész „rontotta”, mert a **Bereg, Ung és Ugocsa megyei zsidók többsége már a magyart vallotta az általa „legjobban és legszívesebben beszélt” nyelvnek** (6. táblázat). Ennek oka, hogy Máramaros nemcsak az ultraorthodoxia fő fészke volt, hanem a magyar anyanyelvűeknek a teljes népességen belüli aránya is itt volt a legalacsonyabb (Konrád 2013: 107–108). Ezenkívül egészen a 19. század végéig a falusi zsidók – az összes zsidó lakos kétharmada élt falun – anyanyelvükön, a jiddisen kívül beszéltek ruszinul is.

A magyar hatóságok a régió zsidó lakosságának jelentős része számára anyanyelvnek számító jiddist nem tekintették önálló nyelvnek. A jiddis beszélőit a népszámlálások során nem regisztrálták. Az 1900. és 1910. évi census során a népszámlálást végzők számára kiadott útmutatóban ez állt: „Úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élő nyelv írható be, ennél fogva a zsidó vagy héber nyelv nem mutatható ki. Az ország némely vidékén található zsidó vallású egyéneknél tehát, akik a héberrel kevert, rontott német nyelvet, az úgynevezett jargont használják, a német nyelvet kell bejegyezni” (idézi Varga 1992: 15–16). Az 1890. évi census adatait összefoglaló, *A Magyar Korona országaiban az 1891.*

év elején végrehajtott népszámlálás eredményei című kiadvány I. részének 129. oldalán Bereg vármegye kapcsán olvashatjuk az alábbiakat: „Bereg megyében (...) csak alig van egy pár német község, a németek számát csaknem kizárólag az ottani zsidók képezik (...), holott csekély kivétellel az elrontott német nyelvet beszélik s így német ajkúaknak veendők”.

6. táblázat. A magyart anyanyelvének tekintő zsidó lakosság száma és aránya 1880–1910 között a népszámlálási adatok alapján

Forrás: Konrád (2013a: 18) és (2013b: 108)

	Év	a zsidók száma (fő)	a zsidók aránya a népességen belül, %	a zsidók között magyar anyanyelvű, %
<i>Bereg</i>	1890	20703	13.5	39.1
	1900	24358	13.6	44.0
	1910	29052	13.9	52.6
<i>Ung</i>	1890	16423	13.0	33.5
	1900	15599	11.5	46.1
	1910	15599	10.9	51.8
<i>Máramaros</i>	1890	33463	14.7	8.4
	1900	45073	16.8	12.8
	1910	56006	18.1	17.0
<i>Ugocsa</i>	1890	7835	12.0	41.3
	1900	9414	12.5	47.9
	1910	10566	12.7	61.9

Uriel Weinrech (1964: 253) tanulmányából tudjuk, hogy a mai Kárpátalja területén használt jiddis dialektus alapján az úgynevezett „centrális jiddis”-hez sorolható, ám az keveredett a nyugati jiddis elemeivel. A dialektuskeveredés oka a két irányból érkező bevándorlók által hozott dialektusok közötti intenzív kontaktus volt (Weinrech 1964: 256). A dialektuskeveredés következtében a kárpátaljai térségből érkezőket Magyarország más részein, illetve Galíciában is könnyen felismerték sajátos jiddis nyelvhasználatuk alapján (Komoróczy 2013: 39–40).

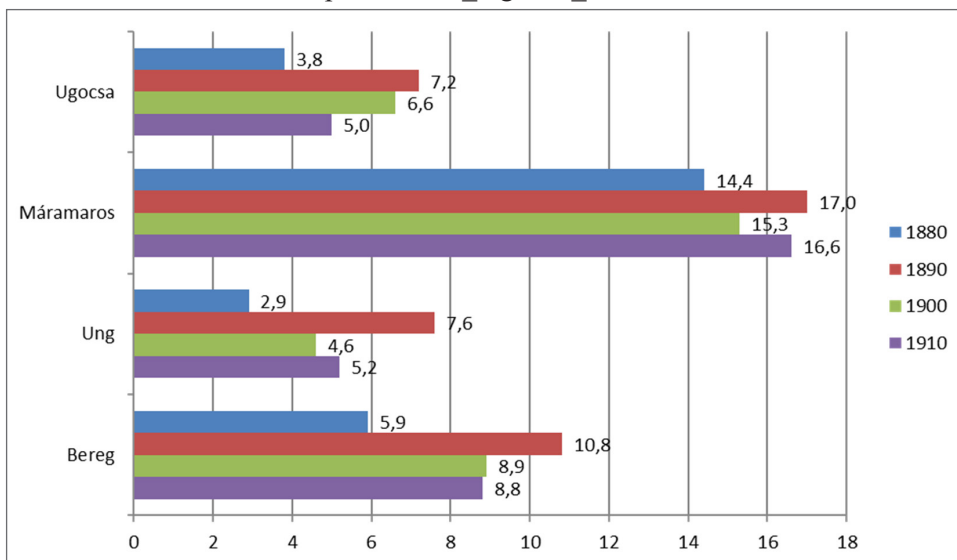
Annak ellenére, hogy a magyarországi zsidó lakosság nyelvi asszimilációja viszonylag gyors ütemben zajlott a korszakban, kisebb részben az általunk vizsgált régióban is, a térség izraelita közösségeiben a jiddisnek fontos szerepet tulajdonítottak a szekularizációval és az elmagyarosodással

szemben (Weinreich 1964: 261, Komoróczy 2013: 39–40). Ennek köszönhető, hogy ma világszerte leginkább ebből a térségből származó magyar, ultraorthodox, haszid közösségekben maradt fenn a jiddis élő, a mindennapokban használatos nyelvként Jeruzsálem, Brooklyn, London, Antwerpen egyes zsidó családjainál (Komoróczy 2013: 40).

Nyilván részben ez magyarázza, hogy a dualizmus kori népszámlálások mind a négy vizsgált vármegyében viszonylag jelentős német anyanyelvű lakosságot mutattak ki (6. ábra). Máramarosban például 1910-ben 16,6% volt a német ajkúak aránya.

6. ábra. A német anyanyelvűek aránya a vizsgált régióban 1880–1910 között

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal. Népszámlálási digitális adattár.
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/kozponti_statiztikai_hivatal_nepszamlalasi_digitalis_adattar/

Cigányok

A cigányok/romák magyarországi megjelenése a 15. századra tehető. Ebben az időszakban Magyarország még nem volt célország, inkább mintegy átmeneti pihenőhelyként szolgált a nyugati országokba tartó cigányság számára. A cigányság tömeges megjelenése a 16. században következett be, amikor részben az egyre északra terjeszkedő Oszmán Birodalom elől menekültek, részben pedig a törökökkel együtt érkeztek Magyarországra, és a nyugati országok már nem engedték be őket területeikre. Már a korai

időszakban sem keveredtek a helyi lakossággal, jellemző volt rájuk, hogy „egyéb emberek társaságán kívül lakoznak” (Hógye szerk. 1986: 39). A török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc leverése után, a betelepítések következtében újabb cigány csoportok érkeztek Magyarországra.

A Magyar Királyság területén egyenlőtlenül oszlott meg a cigány népesség. Hagyományos megtelepedési területük Magyarország délnyugati és az általunk vizsgált északkeleti része volt. A dualizmus korában az állam arra törekedett, hogy az országon belüli „kóborlásukat”, „vándorlásukat” megakadályozza, helyhez kösse őket (Ausztria területére ekkor már nem engedték be őket). A cigányság tehát fokozatosan beszorult a Kárpát-medencébe, ahol mára a legjelentősebb etnikumok közé tartozik, a Föld cigány népességének harmada él itt (Kocsis–Tátrai eds. 2015: 21–28).

A kirívóan antiszociális cselekedetek kivételével egész az 1930-as évekig társadalmi érdektelenség övezte a cigányságot. Közegészségügyi és rendőrségi „problémának” elsősorban az egyre kisebb számú vándorcigányokat („kóbor cigányokat”) tekintették (Kállai 2015: 32–35). Többek között Bereg vármegyében „sikerült ugyan a cigányokat, – mint néhol a futóhomokot – megfogni, de e letelepültek is, minden egyéb tekintetben, szakasztott másai barangoló véreiknek. Ennél fogva, még azon esetben is, ha ezen civilizáltabbak megtérítéséről volna szó: tekintetbe kellene vennünk, minő bajos velők érintkezni” (Ballagi 1877). Cél volt a „vallás útjára” térítésük is, mert a cigány „pogánynál pogányabb népfaj”, amelyik a faluvégen „tengődik” (Ballagi 1877).

A Monarchia időszakában a nemzetiség legfontosabb ismérvének a nyelvet tartották. Az 1880. évi népszámlálástól kezdve az anyanyelvre és a nyelvismeretre – az anyanyelven kívül beszélt más „hazai” nyelvekre és a „külföldi” nyelvekre – kérdeztek rá, ami 1930-ig változatlan maradt. Csak 1941-ben és az azután következő népszámlálásokkor kérdeztek rá a nemzetiségre is (Thirring 1983). S bár a tudomány már a 19. században érdeklődéssel fordult a cigányok felé, cigány szótárak és nyelvkönyvek is készültek, az általuk beszélt nyelvet nem ismerték el hivatalos nyelvként, így a népszámlálási adatfelvételkor az *egyéb* kategóriába kerültek; a nyelvileg asszimilálódottakat pedig egyáltalán nem vették figyelembe külön etnikai csoportként, hiszen annak a nyelvi csoportnak a számát gyarapították ezek a romák, amely nyelvet számukra anyanyelvként bejegyezték.

Az 1890-es census idején azonban mindennek ellenére még kimutatták a „cigány” nyelvüket. Ekkor Magyarországon 75 911 cigány anyanyelvűt rögzítettek; ebből Bereg vármegyében 234, Máramarosban 479, Ugocsában 184, Ungban pedig 328 élt (*A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* I. rész).

Az 1893. évi országos cigányösszeírás adatait összefoglaló kiadvány¹ szerint „Az összeírás számadatait tekintve mindenekelőtt meglepő a cigányok általános nagy száma: 274.940, a mi háromszorosa annak, a hány cigány anyanyelvűt az 1890-iki népszámlálás megállapított. (...) De a népszámlálás csak a cigány anyanyelvűeket vette számba, a cigány összeírás pedig a cigány származásuakat”.²

Az összeírt „cigány”-ság etnikai és nyelvi jellemzőiről ezt tudjuk meg a kötetből: „A cigány származás és eredet megállapítása rendszerint nem ütközik tulságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendszerint igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismerve az anthropologiai jelleg, inkább mint a nyelv, mely az általános népszámlálások adataiban, mint a cigányság egyedüli kriteriuma szerepel. Pedig (...) a cigány anyanyelvűek jelenleg még harmadrészét sem teszik az összes cigányságnak, míg a cigányul nem tudók több mint felét. Ha e két tételt összegezzük és az összes létszámból levonjuk, a maradék azon cigányok számát mutatja, kiknek az anyanyelvük nem a cigány, de a kik tudnak cigányul is; ezek az összes cigányságnak mintegy 20%-át teszik.”³

Az összeírás módszertanából kiderül az is, hogy a kérdezőbiztosoknak kiadott utasítás szerint „Anyanyelv gyanánt nem kell szükségképen cigányt bejegyezni, ha valamely cigány magyarnak, tótnak, németnek, stb. vallja magát, akkor magyar, tót, vagy német anyanyelvűnek kell leírni”.⁴

Az országos cigányösszeírás adatai alapján 1893-ban Magyarországon élő romák 3,32%-a élt a vizsgált négy északkelet-magyarországi vármegye területén, miközben ezek összlakossága az ország népességének 4,35%-át tette ki. Országosan a népesség 1,80%-át jegyezték be cigányként ekkor; ennél csak Ugocsában éltek nagyobb arányban romák a vizsgált területen (7. táblázat).

Anyanyelv szerint csak Ugocsában (63%) és Beregben (59%) volt magyar ajkú a cigányok abszolút többsége; a cigány anyanyelvűek aránya legnagyobb Ung vármegyében volt a legmagasabb, de itt is csupán 22%-ot tett ki (8. táblázat).

¹ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei.* Magyar Statisztikai Közlemények Új Folyam IX. kötet, 1895.

² Uo. 16. o.

³ Uo. 11. o.

⁴ Uo. 6. o.

7. táblázat. A cigányok aránya az 1893. évi országos cigányösszeírás adatai alapján

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei alapján kiszámítva.

	a népesség száma, 1890	cigányok száma	aránya, %
<i>Bereg</i>	179455	2401	1,34
<i>Ung</i>	135247	2223	1,64
<i>Máramaros</i>	268281	2637	0,98
<i>Ugocsa</i>	75461	1796	2,38
<i>Magyarország</i>	15133494	272776	1,80

8. táblázat. A vizsgált vármegyékben élő cigányok anyanyelvi összetétele az 1893. évi országos cigányösszeírás adatai alapján

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei alapján kiszámítva.

	cigányok száma	magyar anyanyelvű		cigány anyanyelvű		egyéb anyanyelvű	
		fő	%	fő	%	fő	%
<i>Bereg</i>	2401	1419	59,10	178	7,41	804	33,49
<i>Ung</i>	2223	789	35,49	489	22,00	945	42,51
<i>Máramaros</i>	2637	299	11,34	333	12,63	2005	76,03
<i>Ugocsa</i>	1796	1126	62,69	152	8,46	518	28,84
<i>Magyarország</i>	272776	94175	34,52	69912	25,63	108689	39,85

Az adatokból látszik, hogy a vizsgált régióban a magyar anyanyelvű cigányok legnagyobb része nem beszélt cigányul (13. táblázat). Az is látható azonban az adatokból, hogy a cigányok nyelvileg nem feltétlenül a hatalom nyelvét jelentő magyar irányába asszimilálódtak, hanem inkább a helyi és a regionális többség nyelvét vették át. Nyilván nem véletlen, hogy Máramarosban – ahol a magyarok aránya a legkisebb volt a vizsgált négy vármegye közül – 76% a nem magyar és cigány, hanem egyéb (feltételezhetően ruthén és „oláh”) anyanyelvűek aránya. A 9. táblázatból kiderül, hogy a cigány anyanyelvű romák túlnyomó többsége nem beszélt az ország államnyelvét a 19. század végén; Máramarosban csak minden huszadik, Ungban minden hetedik, Ugocsában minden harmadik tudott közöttük magyarul, és csupán Bereg megyében beszélt a cigány anyanyelvűek túlnyomó többsége (69%-a) a magyart.

9. táblázat. A cigányok nyelvtudása a vizsgált négy vármegyében az 1893. évi országos cigányösszeírás adatai alapján

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei alapján kiszámítva.

	magyar anyanyelvű	ebből NEM tud cigányul		cigány anyanyelvű	ebből TUD magyarul	
		fő	%		fő	%
<i>Bereg</i>	1419	1175	82,80	178	123	69,10
<i>Ung</i>	789	682	86,44	489	75	15,34
<i>Máramaros</i>	299	218	72,91	333	16	4,80
<i>Ugocsa</i>	1126	1056	93,78	152	50	32,89
Magyarország	94175	69846	74,17	69912	16368	23,41

Pontosítanunk kell azonban a „cigány nyelv” fogalmát. Noha több ország, így a mai Magyarország (Kontra 2016) és Ukrajna (Csernicskó–Molnár 2015) is a népszámlálások alkalmával „cigány anyanyelvet” regisztrál, a „cigány nyelv” valójában erős általánosítás. A „cigány nyelv” összefoglaló kategória, amely elfedi – az elsősorban a látható etnikai jegyei miatt – cigánynak minősített és sematikusán homogénnek tekintett csoporton belüli különbségeket (Kovalcsik 2000: 71–73, Marushiakova–Popov 2016: 27).

A Kárpát-medencei cigányság esetében két különböző nyelvről, két különböző nyelvi közösségről van szó. Ezek a nyelvek: 1) az indoeurópai nyelvcsalád indoárja ágába tartozó újind nyelv, illetve 2) a romani és az indoeurópai nyelvcsalád neolatin nyelvei közé tartozó beás, valamint ezek különböző dialektusai (Szalai 2015: 117–121). A valamelyik cigány nyelvet beszélők rendszerint anyanyelvükön kívül egy vagy több egyéb nyelvet is beszélnek. Egy következő csoport a nyelvileg asszimilálódott cigányoké, akik eredeti anyanyelvüket már nem, csak ezt az átvett nyelvet beszélik (Marushiakova–Popov 2016: 27). Már az 1893-as első magyarországi cigányösszeírás azt mutatta, hogy a cigányok anyanyelve, vallása nagy valószínűséggel az adott régióban, az adott területen uralkodó (többségi) nemzetiség, többségben lévő etnikai csoport nyelvét és vallását követi (Szuhay 2011: 618–619).

A beszélők száma és földrajzi elterjedtsége szempontjából a romani az egyik legjelentősebb kisebbségi nyelv Európában, a kétnyelvű cigányok többsége a környezeti nyelvek mellett e nyelv valamely változatát beszéli. Ugyanakkor nem territorialis nyelv, mert a beszélőközösségek elhelyezkedése nem köthető szorosan valamely földrajzi területhez vagy közigazgatási

egységhez. Négy nagyobb romani dialektuscsoportot különböztetünk meg: balkáni, vlah, centrális és északi. A centrális dialektuscsoport északi alcsoportjába tartozó nyelvváltozatokat beszélnek a szlovákiai, a dél-lengyelországi, valamint a kárpátaljai roma közösségek. A kárpátaljai régióban a magyar és szláv nyelvi hatásokat mutató magyar cigány (romungro, kárpáti cigány, ungrika roma) és a szlovákiai cigány (servika roma) nyelvjárások elterjedtek (Szalai 2006).

A cigányság a kárpátaljai régióban mind a mai napig jelentős etnikai tényező, sőt, a helyi magyar nyelvű népesség számának fenntartásában is egyre nagyobb szerepet játszik (Braun–Cserniczkó–Molnár 2010: 108–110, illetve Molnár–Cserniczkó–Braun 2016). A magyarokhoz ragaszkodásuk motívuma újra elő és előbukkan a történelem során. Egy 1932-es – ekkor Kárpátalja már Csehszlovákia része – tudósításban olvassuk például, hogy az ungvári cigány negyedben találni „a magyar uralom utolsó nyomait, a cigányokat”, akik olyan erősen ragaszkodnak a magyarokhoz, hogy egyenesen „magyar irredentisták” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956. Lapszemle, 1932. május 12.). A későbbi időkben mind az ukrán, mind az orosz nyelvben a (nem Kárpátalján, hanem attól keletre fel-felbukkanó) vándorcigányok megjelölésére használatos a „мадяры” (magyarok) kifejezés is minden egyéb jelző nélkül, sőt őket külön cigány csoportnak tekintik (Marushiakova–Popov 2003: 27). Ma a kárpátaljai cigányok mintegy kétharmada magyar anyanyelvű (Braun–Cserniczkó–Molnár 2010).

A Monarchia széthullása után a Magyar Királyság roma közösségei is több államba kerültek. Marushiakova és Popov (2016: 48) elemzése szerint az, hogy az országhatárok elválasztották egymástól a korábban egy államban élő roma közösségeket, új identitáselemek megjelenéséhez vezetett. Érdekes, hogy az Ukrajnában és Szlovákiában (azaz az egykori Északkelet-Magyarországon) élő magyar anyanyelvű cigányok elsősorban nem a magyarországi magyar nyelvű roma közösségek, hanem a helyi magyar nemzeti kisebbségek felé orientálódnak (Marushiakova–Popov 2016: 49).

Összefoglalás, következmények a mában

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk meg a történettudomány és a szociolingvisztika multidiszciplináris szemszögén át, hogy milyen nemzetépítési és nyelvi ideológiák voltak hatással az egykori Monarchiához tartozó Magyar Királyság északkeleti részében (a mai Kárpátalja területén) élő magyar, ruszin, zsidó és cigány közösség nyelvi és etnikai fejlődésére. Kutatásunk előterében egy több centrum vonzásában vergődő régió kis közösségei álltak.

Az Osztrák–Magyar Monarchián belül sok tekintetben önállóságot élvező Magyar Királyság északkeleti csücske Európa sajátos „köztes terein” egyike. Egészen 1918-ig nem tartozott egységes közigazgatás alá, több magyarországi vármegye osztozott rajta. Azonban mind ruszin, mind zsidó történeti és kulturális szempontból egységes és egyedi régiót képezett az Eperjestől Máramarosig terjedő határvidék a Monarchia Osztrák Császársághoz tartozó keleti szláv területeinek közvetlen földrajzi szomszédságában. Az 1918 végétől bekövetkező események megbontották ezt a történeti-kulturális teret, immár több ország között megosztva annak területét. Ekkor egy új kisebbség is létrejött a régióban: a magyar. Ugyanez a békediktátum a régióban élő ruszin, zsidó és cigány közösségeket is megbontotta.

A duális Monarchia időszakában a mai Kárpátalja területén a helyi lakosság közel száz százalékát négy különböző közösség adta: a magyarok, a ruszinok, a zsidók, valamint a cigányok/romák.

A vizsgált időszakban (az 1867 és 1914 közötti években) a magyarok államszervező pozícióban voltak. A birodalmi centrumok (Bécs és Budapest) felé fordulva terjeszkedni és asszimilálni akarták a nemzetiségeket. A dualizmus kori magyar nemzetállam végig multietnikus jellegű maradt, de Ciszlajtániához képest erősen központosító államként támogatta a magyarosító, asszimilációs folyamatokat.

A ruszin közösség kereste a helyét: egyszerre több centrum vonzás-terébe került. Egyrészt értelmiségi rétegét vonzotta az asszimiláció a magyarság felé; másrészt az egész korszakban jelen volt az orosz (pánszláv) és az ukrán nyelv és identitás vonzó hatása, valamint a helyi, regionális identitás és nyelv megteremtése és megerősítése közötti dilemma. Ekkor (és gyakorlatilag máig) a ruszinok kapcsán az a fő kérdés, hogy a természetes nyelvfejlődés, vagy a politikai befolyás hogyan dönti el a ruszin nyelv és nemzetiség jövőjét.

A zsidók a Magyar Királyság centrumában az asszimiláció felé haladtak, Kárpátalján (a periférián) azonban ez nem egészen így volt. A zsidók hagyományos többnyelvűsége a 19–20. század fordulója után is fennmaradt, amikor Magyarország többi részén a zsidók körében ez már majdnem teljesen eltűnt. Miközben azonban a jiddis nyelv lényeges identitásjelző elem volt, fokozatosan emelkedett a magyar anyanyelvűek aránya a régió zsidó lakossága körében.

A térségben élő cigányok nyelvileg már ekkor sem voltak egységesek. Jelentős részük nyelvileg ahhoz a csoporthoz asszimilálódott, amelynek közelében éltek.

Az etnikailag kétségkívül tarka régióban elvileg kedvező feltételei voltak a többnyelvűség kialakulásának. Azonban a 19–20. század mezsgyéjén Kárpátalja vonatkozásában is találók a megállapítás, melyet Marác (2012: 295) és Varga (2014: 966) a korabeli Magyar Királyság egészére vonatkoztat: a makro szinten etnikailag heterogén lakosság mikro szinten nyelvileg szinte teljesen homogén csoportokra bomlott. A népszámlálási adatokból kiderül, a lakosság meghatározó többsége kizárólag anyanyelvén volt képes kommunikálni, és Berecz (2014: 29–30) szerint az egynyelvűség a valóságban még elterjedtebb lehetett, mint azt a statisztikák mutatják.

Kárpátaljai kutatók (Csernicskó–Ferenc 2014: 414–416, Csernicskó–Laihonen 2016: 15) a 21. század elején arra a megállapításra jutottak, hogy Kárpátalján nincs közös nyelv: egyetlen olyan nyelv sincs a régióban, melyet kortól, nemtől, iskolázottságtól, lakóhelytől, vallástól függetlenül mindenki ismer. Úgy tűnik, hogy ennek a nyelvi helyzetnek a gyökerei egészen a dualizmus koráig nyúlnak vissza.

Ha összevetjük, milyen volt a régió lakosságának nyelvi összetétele a 19–20. század fordulóján, illetve a 21. század elején, érdekes következtésre juthatunk (10. táblázat).

10. táblázat. Kárpátalja lakosságának nemzetiségi és anyanyelvi összetétele a 2001-es népszámlálás adatai alapján

Forrás: <http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/notice/news.php?type=2&id1=21>

	nemzetiség		anyanyelv	
	fő	%-ban	fő	%-ban
<i>ukrán</i>	1 000 037	79,71	1 009 544	80,47
<i>magyar</i>	151 516	12,08	158 729	12,65
<i>orosz</i>	30 993	2,47	36 412	2,90
<i>román</i>	32 152	2,56	32 224	2,57
<i>ruszin</i>	10 090	0,80	6724	0,54
<i>cigány</i>	14 004	1,12	2 990	0,24
<i>szlovák</i>	5 695	0,45	2 575	0,21
<i>német</i>	3 582	0,29	1 850	0,15
<i>belarusz</i>	1 540	0,12	597	0,05
<i>zsidó (jiddis)</i>	565	0,05	85	0,01
<i>egyéb nemzetiség/nyelv</i>	4 154	0,33	2 590	0,21
<i>nem adott meg nemzetiséget/nyelvet</i>	286	0,02	294	0,02
Összesen	1 254 614	100,00	1 254 614	100,00

Az első, ami szembetűnő: ahogyan a 19–20. század fordulóján, úgy a 20–21. század mezsgyéjén is az ukrán (száz évvel korábban: ruthén) és a magyar nyelvűek alkotják a régió összlakosságának legnagyobb részét. A romák ma is periférikus helyzetben vannak, az egy évszázaddal ezelőtt még jelentős zsidó közösséget azonban a 20. század borzalmi szinte teljesen felszámolták. S ami jól látszik a két századforduló adatainak összevetéséből, az: hogy a korabeli szovjet és a mai ukrán propaganda és tudományos szakirodalom által hangoztatott toposz a Kárpátalján élő 130 nemzetiségről nem helytálló. A tanulmányunkban vizsgált nyelvi közösségek (ukránok/ ruszinok, magyarok, valamint a „zsidó” és „cigány” anyanyelvűek) a 21. század elején is a régió lakosságának 93,9%-át teszik ki.

A fentiekben bemutattuk, hogy a 19–20. század fordulóján a centrumoktól távol lévő régióban a nyelvek közötti hierarchikus viszonyokat sokkal inkább a regionális és lokális többség–kisebbség viszony, a nyelvek helyszíni hasznossága befolyásolta, és nem az állami nyelv- és oktatáspolitikai. S ha megnézzük a nyelvek ismeretére vonatkozó adatokat a 20–21. század fordulójáról, hasonló kép rajzolódik ki.

11. táblázat. Kárpátalja lakosságának nyelvtudása az 1989-es és 2001-es népszámlálások adatai alapján (fő)

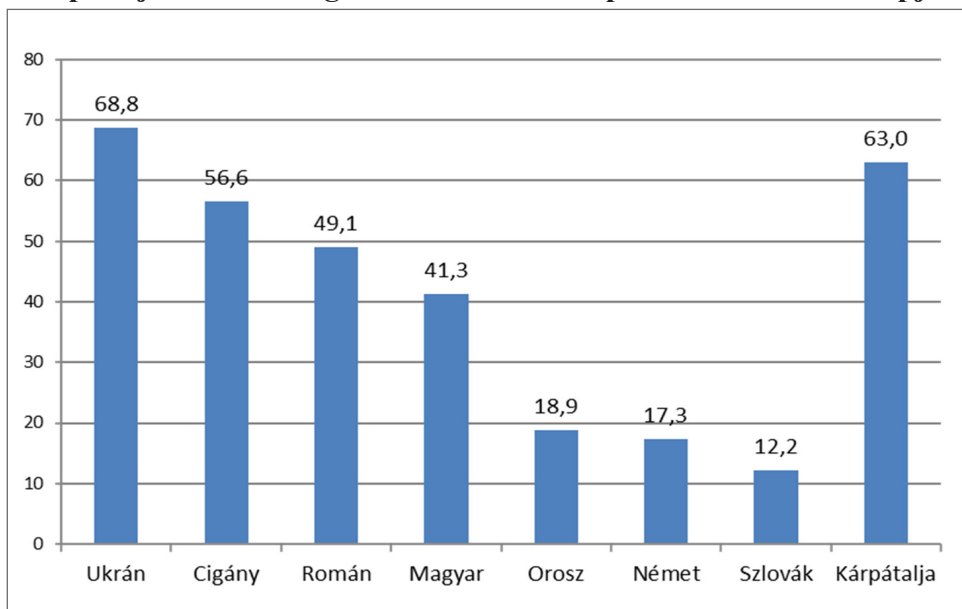
<i>Nyelvek</i>		<i>Ukrán</i>	<i>Magyar</i>	<i>Orosz</i>
Anyanyelvként beszélők	1989-ben	97 2827	166 700	62 150
	2001-ben	1 016 268	158 729	36 412
Másodnyelvként beszélők	1989-ben	48 106	12 500	670 046
	2001-ben	19 699	38 694	32 877
Összesen beszélők	1989-ben	1 020 933	179 200	732 196
	2001-ben	1 035 967	197 423	69 289
Nem beszélők	1989-ben	224 685	1 066 418	513 422
	2001-ben	218 647	1 057 191	1 185 325

A 2001-es census adatai szerint (11. és 12. táblázat) Kárpátalján anyanyelvük mellett a legtöbben a magyar (36 ezren) és az orosz (31 ezren) nyelvet beszélték második nyelvként. Magyarul az ukrán nemzetiségűek, oroszul pedig az ukrán és magyar nemzetiségűek közül beszéltek a legtöbben. A kárpátaljaiak csaknem kétharmada (63%-a) csak anyanyelvén beszélt szabadon (7. ábra).

12. táblázat. Kárpátalja lakosságának nyelvtudása az 1989-es és 2001-es népszámlálások adatai alapján (az összlakosság százalékában)

Nyelvek	Anyanyelvként beszélik		Másodnyelvként beszélik		Összesen beszélik		Nem beszélik	
	1989-ben	2001-ben	1989-ben	2001-ben	1989-ben	2001-ben	1989-ben	2001-ben
Ukrán	78.10	81.00	3.86	1.57	81.96	82.57	18.04	17.43
Magyar	13.38	12.65	1.00	3.08	14.39	15.74	85.61	84.26
Orosz	4.99	2.90	53.79	2.62	58.78	5.52	41.22	94.48

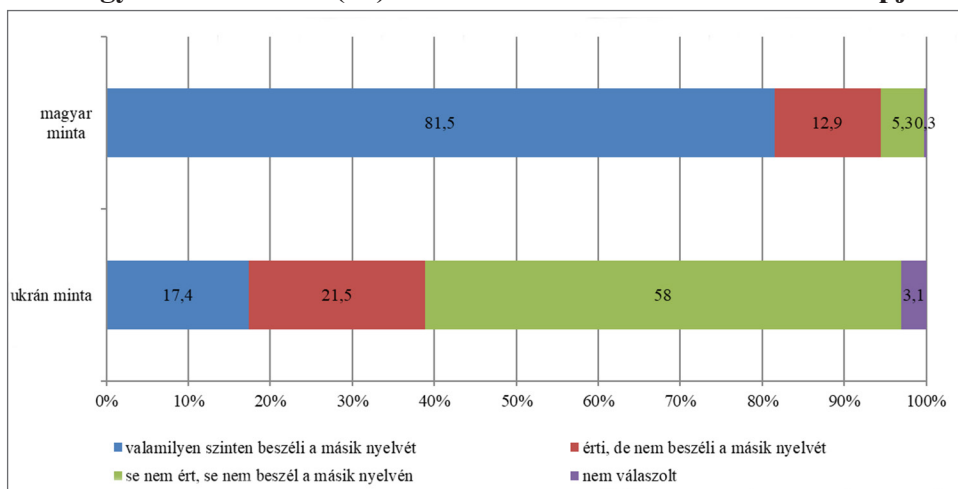
7. ábra. A csak anyanyelvükön beszélők százalékos aránya Kárpátalján nemzetiségenként a 2001-es népszámlálás adatai alapján

2016 nyarán *Tandem 2016* címmel 5 kutatóintézet együttműködésében végeztünk kérdőíves szociológiai vizsgálatot Kárpátalján, ahol 800 ukrán, illetve 400 magyar adatközlő töltötte ki ugyanazt a kérdőívet, amelyben egymás nyelvének ismeretére is rákérdeztünk. Az ukrán almintának mindössze 24,6%-a elégedett magyar nyelvtudásának jelenlegi szintjével, és 52,9% szeretne jobban megtanulni magyarul; a kérdőívet ukránul kitöltők jelentős része azonban egyelőre bizonytalan: nem tudja, szüksége lehet-e

valaha a magyar nyelvre. Bizonyára ezzel van összefüggésben, hogy körükben 22,5% a kérdésre nem válaszolók aránya. A magyarul megkérdezettek abszolút többsége, 56,5%-a elégedett ukrán nyelvtudásának szintjével, 42,7% azonban szeretné fejleszteni az államnyelvi ismereteit (a nem válaszolók, bizonytalanok aránya 0,6%). Az ukrán almintá 58,0%-a *nem ért és nem is beszél* magyarul. Ha figyelembe vesszük azokat is, akik értenek ugyan, ám nem beszélnek magyarul (21,5%), akkor az ukránul megkérdezettek csaknem két ötöde (38,9%-a) ért magyarul, és 17,4% valamilyen szinten beszél is a magyar nyelvet. A magyar almintában 5,3%-os az ukrán nyelvet egyáltalán *nem értők és nem beszélők* aránya. A kérdőívet magyarul kitöltők között az Ukrajna államnyelvét *nem értők és nem beszélők*, illetve *értők, de nem beszélők* (12,9%) együttes aránya 18,2%; tehát a magyar almintá 81,5%-a ilyen vagy olyan szinten, de beszél ukránul (8. ábra).

8. ábra. A magyar nyelvet beszélők/nem beszélők aránya az ukrán, valamint az ukrán nyelvet beszélők/nem beszélők hányada a magyar almintában (%) a Tandem 2016 c. kutatás adatai alapján

Amint az adatokból láthatjuk, a magyarok körében sokkal nagyobb azoknak az aránya, akik ismerik a másik közösség, ez esetben az ukránok nyelvét, illetőleg az ukránok között jóval kevesebben beszélnek magyarul. Ha figyelembe vesszük, hogy (a) Kárpátalján az ukrán nemzetiségűek és anyanyelvűek abszolút többséget alkotnak, és (b) Ukrajna államnyelve az ukrán, melyet 1991 óta minden oktatási intézményben kötelezően oktatnak, ez az eredmény nem meglepő.

Bár a népszámlálások és az idézett kutatás adatai egyaránt önbevallásra épülnek, a két, egymástól független adatsorból jól látszik, hogy a széles körben elterjedt két- vagy többnyelvűség Kárpátalja esetében a 21. század elején is mítosz csupán. Az adatok arra világítanak rá, hogy a kárpátaljaiak jelentős része úgy ítéli meg, hogy nyelvtudásának jelenlegi szintjével elboldogul, vagyis a számára megfelelő mértékben elsajátította a szomszéd közösség nyelvét. A magyarok körében az, akinek a foglalkozása, szociális hálójá megköveteli, jól megtanul ukránul, ám akinek sem a megélhetése, sem a környezete nem függ az államnyelv ismeretétől, az nyilván alacsonyabb szintű nyelvtudással is jól boldogul. S ugyanez igaz a régióban élő ukránokra is: a magyar többségű településeken élő, a magyarsággal és/vagy Magyarországgal szorosabb kapcsolatokat ápoló ukránok annak ellenére megtanulnak valamilyen szinten magyarul, hogy anyanyelvük Ukrajna kodifikáltan egyetlen államnyelve.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. rész.* Budapest: Pesti Könyv-nyomda Részvény-társaság, 1893.
- BAGDI RÓBERT (2009). Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása 1899–1913 között. In Demeter Gábor és Bagdi Róbert szerk. *Asszimiláció és migráció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715–1992.* Debrecen: Studia Historico-Demographica Debrecina I. 61–83.
- BALLAGI ALADÁR (1877). A cigányok vallásáról. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 20: 1199–1203.
- BÁNFFY DEZSŐ (1903). *Magyar nemzetiségi politika.* Budapest: Légrády Testvérek.
- BÁNYAI VIKTÓRIA–FEDINEC CSILLA–KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL szerk. 2013. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig.* Budapest: Aposztróf.
- BARANYI BÉLA szerk. (2009). *Kárpátalja.* Pécs–Budapest: Dialóg–Campus Kiadó.
- BARTHA MIKLÓS (1901). *Kazár Földön.* Budapest.
- BERECZ, ÁGOSTON (2014). *The politics of early language teaching: Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy.* Budapest: Central European University Press.
- BEZECZKI GÁBOR (2017). Ami a Monarchiából ránk esett. <http://seas3.elte.hu/nadasdy70/bezeczky.html>
- BONKÁLÓ SÁNDOR (1935). *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés.* Pécs: Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- BRAUN LÁSZLÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN–MOLNÁR JÓZSEF 2010. *Magyar anyanyelvű cigányok/romák Kárpátalján.* Ungvár: PoliPrint.

- CIEGER ANDRÁS (2003). Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall* 13: 87–106.
- CSERNICKÓ ISTVÁN (2013). Államok, nyelvek, államnyelvek. Budapest: Gondolat Kiadó.
- CSERNICKÓ ISTVÁN–FEDINEC CSILLA (2014). *Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року)*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра».
- CSERNICKÓ ISTVÁN–FERENC VIKTÓRIA (2014). Hegemonic, regional, minority and language policy in Subcarpathia: a historical overview and the present-day situation. *Nationalities Papers* 42(3): 399–425.
- CSERNICKÓ ISTVÁN–LAIHONEN, PETTERI (2016). Hybrid practices meet nation-state language policies: Transcarpathia in the twentieth century and today. *Multilingua* 35/1: 1–30.
- CSERNICKÓ ISTVÁN–MOLNÁR JÓZSEF (2015). Valós és/vagy konstruált valóság az ukrajnai népszámlálásokban. *Regio* 23/3: 46–79.
- CSÍKI TAMÁS (2013). Foglalkozási szerkezet és megélhetési módok. In: BÁNYAI VIKTÓRIA, FEDINEC CSILLA ÉS KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* Budapest: Aposztróf. 27–36.
- CSORBA CSABA szerk. (1974). *Mészáros Károly önéletrajza*. Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Múzeumok.
- DOBRIANSKY, ADOLF (1871). *Проектъ политической программы для Руси австрійської*. Lvov: Ставропигійскій институт.
- DOLMÁNYOS ISTVÁN (1968). A Lex Arponyi. *Századok* CII/3–4: 484–535.
- DRAGOMANOV, МИХАЙЛО (Драгоманов Михайло) 1876. Галицько-руське письменство. Львів: З друкарні Товариства имени Шевченка.
- ÉRDUJHELYI MENYHÉRT (1895). A szláv maticák: második és befejező közlemény *Századok* 29: 282–285.
- FEDINEC CSILLA–VEHES MIKOLA szerk. (2010). *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- FERGUSON, CHARLES A. (1959). Diglossia. *Word* XV: 325–340.
- FERGUSON, CHARLES A. (1975). Diglosszia. In: Pap Mária és Szépe György szerk. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat. 291–317.
- FRANKO, IVAN (Франко Иван) (1896/1986). І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття. In: Иван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Наукові праці. Томи 44–47. Том 46. Книга 2. Історичні праці (1891–1897). Київ: Видавництво «Наукова думка». 339–350.
- GAL, SUSAN (1979). *Language Shift*. New York: Academic Press.

- GAL, SUSAN (1991). Mi a nyelvcseré és hogyan történik: *Regio 2/1*: 66–76.
- GOTTFRIED BARNA (1999). A „rutén akció” Bereg vármegyében, 1897–1901. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 13*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár. 197–204.
- GYURGYÁK JÁNOS (2007). *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2015). Egmás-mellettség és megyeszékhely-verseny a dualizmus időszakában (Sátoraljaújhely és a szomszédos megyeszékhelyek közötti átrendeződések). In: Kókai Sándor és Boros László szerk. *Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára*. Nyíregyháza, Szerencs: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Katolikus Gimnázium. 261–265.
- НИМКА, JOHN-PAUL (1999). *Religion and Nationality in Western Ukraine*. Montreal, Kingston: McGill-Queen’s University Press.
- HORVÁTH ISTVÁN (2013). Tündérbert vagy népek börtöne? 19. századvégi narratívák az erdélyi többnyelvűségről. In: Fedinec Csilla, Illyés Zoltán, Simon Attila és Vizi Balázs szerk. *A közép-európaiág dicsérete és kritikája*. Pozsony: Kalligram. 462–479.
- HÖGYE ISTVÁN szerk. (1986). *Zempléni históriák. A honfoglalástól 1849-ig*. Budapest–Miskolc: TIT.
- HRUSEVSZKIJ, МИНАЛО (Грушевський Михайло) (1913/1954). *Історія України-Руси*. Том 1. Нью Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка».
- HRUSEVSZKIJ, МИНАЛО (Грушевський Михайло) 1991. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Товариство «Знання» України.
- HUSZNAI, IGOR (Гусьнай Игорь) (1921). *Языковий вoпpoc в Подкарпатской Руси*. Пряшев: Книгопечатня „Св. Николая”.
- KÁLLAI ERNŐ (2015). Cigány csoportok Európában és Magyarországon. In: Orsós Anna szerk. *A romológia alapjai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 19–47.
- KÁPRÁLY, МИHÁLY (2003). Русский язык в Подкарпатье (1938–1944). *Studia Russica XX*: 176–182.
- KEMÉNYFI RÓBERT (2008). Térbeli mozgáspályák, migrációs vallási jelenségek geográfiai vizsgálata. In: Novák László Ferenc szerk. *Tradicionális migráció és kereskedelem az Alföldön*. Nagykőrös: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. 563–602.
- KERECSENYI DEZSŐ (1936). Bonkáló Sándor: A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. *Századok 70/9–10*: 467.
- KOCSIS KÁROLY–KOCSIS-HODOSI ESZTER (1998). *Ethnic Geograrhy of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical research Institute and Minority Studies Programme.
- KOCSIS, KÁROLY–TÁTRAI, PATRIK eds. (2015). *Changing Ethnic Patterns of the Carpatho-Pannonian Area*. 3rd, revised and enlarged edition. Budapest: HAS RCAES Geographical Institute.

- KOMORÓCZY GÉZA (2013). *Zsidók az Északkeleti-Kárpátokban. Kárpátalja a 16. századtól a 19. század közepéig*. Budapest: Aposztróf.
- KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL (2013). Nyelvhasználat. In. Bányai Viktória, Fedinec Csilla és Komoróczy Szonja Ráhel szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* Budapest: Aposztróf. 37–44.
- KONTRA MIKLÓS (2016). Újabb nyelvi genocídium. *Élet és Irodalom* LX/47: 4.
- KONRÁD MIKLÓS (2013a). Demográfiai változások. In. BÁNYAI VIKTÓRIA, FEDINEC CSILLA ÉS KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* Budapest: Aposztróf. 15–26.
- KONRÁD MIKLÓS (2013b). Az államhatalom és a régió más népességeinek viszonya a zsidósághoz. In. Bányai Viktória, Fedinec Csilla és Komoróczy Szonja Ráhel szerk. *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig* Budapest: Aposztróf. 106–125.
- KOVALCSIK KATALIN (2000). Teasing as a sung speech genre of Vlach Gypsy couples in the Sub-Carpathian Region. *Narodna umjetnost. Coration Journal of Ethnology and Folklore Research* 37/1: 67–95.
- KUPCSANKO, GRIGORIJ (Купчанко Григорій) (1897). *Угорска Русь и еи русски жители*. Вѣднь.
- LEVENEC, J. és mtsai (Левенець Ю. та ін.) szerk. (2008). *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT (Магочій Павло Роберт) (2007). *Історія України*. Київ: Критика.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT (1978). *The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge: Harvard University Press.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT (2016). A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus'. In. T. Kamusella, M. Nomachi and C. Gibson eds. *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK. 101–123.
- MARÁCZ, LÁSZLÓ (2012). Multilingualism in the Transleithanian part of the Austro-Hungarian Empire (1867–1918): Policy and practice. *Jezikoslovlje* 13/2: 269–298.
- MARUSHIAKOVA, ELENA–Popov, Vesselin (2003). Ethnic Identities and Economic Strategies of the Gypsies in the Countries of the former USSR. In. W. Holzwarth – T. Herzog eds. *Nomaden und Sesshafte – Fragen, Methoden, Ergebnisse*. Halle: Orientwissenschaftliches Zentrum, der Martin-Luther-Universität. 289–310.
- MARUSHIAKOVA, ELENA–Popov, Vesselin (2016). Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe. In. T. Kamusella, M. Nomachi & C. Gibson eds. *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK. 26–54.

- MOLNÁR D. ISTVÁN (2013). *A hatalomváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig*. PhD értekezés. Kézirat. Debrecen, 2013. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/169062>
- MOLNÁR JÓZSEF–CSERNICKÓ ISTVÁN–Braun László (2016). Cigányok Kárpátalján. In. Ferenc Szilágyi Ferenc és Pénzes János szerk. *Roma népesség Magyarország északkeleti határtérségében*. Nagyvárad: Partium Kiadó. 91–108.
- MOSER, MICHAEL (2009). Did Aleksandr Dukhnovych strive to create a Rusyn literary language?. In. Paul Best and Stanislaw Stephien eds. *Does a fourth Rus' exist?: Concerning cultural identity in the Carpathian Region*. Przemysl and Higganum: South-Eastern Research Institute in Przemysl. 63–80.
- MOSER, MICHAEL (2016). A New-Old Language In-between Nations and States. In. T. Kamusella, M. Nomachi and C. Gibson eds. *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan UK. 101–123.
- NAGY NOÉMI (2015a). *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma: Nyelvi jog és nyelvpolitika Európa történetében*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Doktori Iskolája.
- NAGY NOÉMI (2015b). Linguistic Legislation in Hungary during the Era of Dualism. In. Marija Wakounig, and Ferdinand Kühnel eds. *Central Europe (Re-)visited. A Multi-Perspective Approach to a Region*. Berlin: LIT Verlag. 229–245.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (1984). Kárpát-ukrán telepek Észak-Magyarországon. In. Kunt Ernő, Szabadfalvi József és Viga Gyula szerk. *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 129–134.
- PAVLENKO, GEORGIJ (1997). A németek letelepedése Kárpátalján a 18–19. században (Telephelyek, irányzatok, következmények). In. *Levéltári Évkönyv 12*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára. 37–48.
- PETRÁSSEVICH GÉZA (1901). Descriptiones bonorum regalium in terris Ukraino-Russicis... *Századok* 35/8: 747–750.
- PIRIGYI I. (1990). *A magyarországi görög katolikusok története*. I. Nyíregyháza: Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
- PIETIKÄINEN, SARI–KELLY-HOLMES, Helen 2011. Gifting, service, and performance: three eras in minority-language media policy and practice. *International Journal of Applied Linguistics* 21(1): 51–71.
- PLIŠKOVÁ, ANNA (2008). *Русинський язык на Словенску. Короткий нарис історії і сучасності*. Пряшів: Світовий конгрес Русинів.
- ROMSICS IGNÁC (2001). Nemzet és állam a modern történelemben. *Rubicon* 12: 8–9: 112–113.
- ROMSICS IGNÁC (2010). *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- SPIRA GYÖRGY (1977). Mészáros Károly önéletrajza előtt. *Századok* 111/3: 587–596.
- SZALAI ANDREA (2006). Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 163–204.

- SZALAI ANDREA (2015). A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok. In: Orsós Anna szerk. *A romológia alapjai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 117–150.
- SZARKA LÁSZLÓ (2017). Elmaradt nemzetiségi kiegyezés(ek). *Magyar Tudomány* 178/12: 1564–1577.
- SZEKFŰ GYULA (1926). *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- SZTRIPSZKY HIADOR (1913). Moszkophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok. *Budapesti Szemle* CLIII: 278–296.
- SZUHAY, PÉTER (2011). Hungarian-speaking Gypsies in the Carpathian Basin. In: N. Bárdi, C. Fedinec & L. Szarka (Eds.), *Minority Hungarian communities in the twentieth century*. New York: Columbia University Press. 618–627.
- TAMÁS EDIT (1996). A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In: Katona Judit és Viga Gyula szerk. *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 267–284.
- THIRRING LAJOS (1983). *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. (1869–2010)*. Budapest: KSH.
- UDVARI ISTVÁN (1992). *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza: Bessenyei Kiadó.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN (2012). *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs–Budapest: Jelenkor Kiadó – OSzK.
- VAN DER PLANK, PIETER H. (2012). Effects of Habsburg educational policies measured by census statistics. *Jezikoslovlje* 13/2: 373–393.
- VARGA E. ÁRPÁD (1992). *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. Budapest: Regio–MTA Történettudományi Intézet.
- VARGA, BÁLINT (2014). Multilingualism in urban Hungary, 1880–1910. *Nationalities Papers* 42/6: 965–980.
- VEHES MIKOLA–FEDINEC CSILLA szerk. (2010). *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*, 681–703. Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”.
- VOLOSIN, AVGUSZTIN (1921). *О письменном язичѣ Підкарпатських русинов*. Ужгород: Уніо.
- WEINREICH, URIEL (1964). Western traits in Transcarpathian Yiddish. In: M. Weinreich (Ed.), *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*. London, The Hague, Paris: Mouton & Co. 245–264.
- ZADOROZSNIJ, V. (Задорожний В.) (1993). Я. Головацький про мовну ситуацію на Закарпатті у I пол. XIX ст. In: Б. Галас ред. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород: Патент. 166–170.